

A NŐ ALAPJOGA.*

Jelen sorokkal megkísérlem kifejtetni, miképpen kellene a társadalmat szervezni, hogy a nőnek az őt megillető boldogság teljességét megszerezzük. Megmutatom, hogy az itt javasolt észszerű rendezés a férfinak is egyforma érdeke. Azt hinni ugyanis, hogy az emberi nem felének elévülhetetlen jogait meg lehet sérteni, a nélkül, hogy ez a roppant igazságtalanság ne háruljon vissza az emberiség másik felére, a legvaskosabb tévedések egyike. Ha mostani intézményeink megvonják a nőtől boldogságának nagy részét, megvonják javarészt a férfitől is.

Am csakhamar megállítanak utamban a régi morál hű csodálói. »Mit, ön azt hirdeti, hogy az élvezet az élet egyedüli célja? Hisz így beleesik a legmélyebbre sülyesztő materializmusba, hisz így merő epikureus!« De itt nincs szó se materializmusról, sem optimizmusról, sem eudaimonizmusról, sem epikureizmusról, itt egyesegyedül az igazságról van szó. Nem én hirdetem, hogy az élet célja az élvezet, hanem az egész természet hirdeti. Ez csak a legelvitázhatatlanabb és legközönsegebb biológiai tények egyszerű kifejezése: hogy az élő lény kerüli a fájdalmat és keresi a gyönyört. Tagadni ezt aényt annyi, mint homlokegyenest ellenmondásba esni. A szenvedés valóban csökkenti az életet, sőt, ha ereje bizonyos fokot elér, elnyomja, előli azt. Ha valaki nem ismeri el, hogy az élet célja az élvezet, ezzel elismeri, hogy az élet célja a maga lerombolása. Az élvezet az élet ezélnja, mert az életnek föl-tétele, hogy úgy mondjuk . . . S élvezet mindaz, a mi öregbiti az életerőt, fájdalom mindaz, a mi csökkenti.** Ha az ember

* A „L'Humanité nouvelle” című folyóiratból. A dolgozat különben egy fejezete szerző „L'affranchissement de la femme” című művének. (Alcan.) Az Oroszországból Franciaországba származott szociológus és iparos egyéb művei: „Les luttes entre les sociétés humaines”. — »La guerre et ses prétendus bienfaits”. — „L'avenir de la race blanche”. — »La mort des sociétés” stb.

** A modern fiziológia kutatásai bebizonyították, hogy a fájdalmat oly izgalmak, ingerek hozzák létre, a mely élő szövetet holt szöveté alakít át.

állandóan egészséges volna, jól érezné magát, azaz soha semmi betegségben nem szenvedne, akkor halhatatlan volna. Másrészt ha az embert oly fájdalmas betegség támadja meg, a mely lehetetlenné tesz neki minden élvezetet, ez öngyilkosságba hajtja, vagy ha erre nincs mersze, jajgatva hívja a halált. A fájdalom részleges halál, az élet csökkenése, ellentéte az élvezet annak növekedése.

Azt az igazságot, hogy az élvezet az élet célja, elhomályosítja a lélek halhatatlanságába vetett hit. De ez a hit semmikép sem mondhat ellene a fiziológiai ténynek. A laikus erkölcsiség szentesítése éppen az, a mi a vallásé: az élvezet. Csakhogy ez utóbbi átviszi a jövőendő életbe. A rajongónak, a ki földi világéletében magára veszi a sanyargatás és nélkülözés keresztjét, ezzel nincs más célja, mint az élvezet. Azt hiszi, hogy elnyeri a paradicsomot önkínzása és önostorozása révén. A paradicsom pedig a teljes boldogság az örökkévalóságban, azaz a legmagasabb élvezet, a melyet fölfoghatunk. Azt mondhatná valaki, hogy a hívő nem azért kerüli a jót, hogy elnyerje a paradicsomot, hanem hogy engedelmeskedjék istene parancsainak. De ha csak valaki nem teszi azt föl, hogy istene illogikus lény — a mi borzasztó istenkáromlás volna — kell, hogy megjutalmazza azokat, a kik engedelmeskedtek parancsainak. Engedelmeskedni istennek tehát mindig annyi, mint a paradicsom felé törekedni.

De térjünk vissza tételünkre.

A tévedés szüli a fájdalmat. Csak az igazság hozhatja létre a boldogság legnagyobb mértékét. Ha tehát intézményeinket a lehető legáldásosabbá akarjuk tenni, le kell vetkőznünk minden előítéletünket s a tényeket tárgyilagosan kell tanulmányoznunk. Az igazság nem más, mint a természet szabatos ismerete.

A szexuális vonatkozások a nő sorsa szabályozásának elsőrendű tényezői. Minthogy a nő a gyönyör egyik forrása, azért tette őt a férfi dologgá, tulajdonná. S azzal, hogy e szerepre süllyesztették, lett szerencsétlenné. Valóban, attól a percztől fogva, hogy egy lény létének célja már nem a maga élvezete, hanem egy más egyén élvezete, ez a lény elveszti személyiségét, azaz a teljes boldogság lehetőségét.

A szexuális viszonyokat kell tehát első sorban vizsgálnunk.

Hogy e viszonyokról szabatos ismereteket szerezzünk, szükségkép közvetlenül szemügyre kell vennünk őket a nélkül, hogy bármilyen gazdasági, politikai, vallási, vagy egyéb tekintet

korlátozna. Mert, ha nem így járunk el, elhagyjuk a kutatás észszerű módját, a melyet minden komoly tudományos kutatás elengedhetetlen föltételül ismertek el egyszer s mindenkorra. Ha a csillagász valamely égi test pályáját megfigyeli, mellőz minden gazdasági vagy vallási tekintetet. Járjunk el tehát igazán tudós módra, ha föl akarjuk fedezni és formulázni kívánjuk az igazságot.

S ha az ember tisztán objektív módon tanulmányozza a sexuális viszonyokat, rögtön észreveszi, hogy némelyikük megfér a boldogság legnagyobb paroxismusával, némelyikükkel pedig a nő részéről együttjár valami hideg passzivitás, minden kielégültség hiánya, sőt az undor, azaz a szenvedés többé-kevésbé erős adaga.

S ha kutatjuk, hogy mi teremti a sexuális viszonyokban az intenzív boldogságot, rájövünk a következőkre. Az emberi lény mindennemű szervek bonyolult összetétele. Ezek a szervek a tünetenyek sorát hozzák létre, a melyeket fiziológiaiakra és pszichikaiakra szoktuk osztani. De a tünetenyeknek ez a két neme benső kapcsolatban áll egymással. Kölcsönös függőségük teljes s az igazi bölcsészet nyelvén, ha már elvetjük elődeink metafizikai ürességeit, megértjük, hogy nincs semmiféle éles határvonal a közt, a mi fiziológiai s a közt, a mi pszichikai. Az emberi lény egy. Nincs összealkotva két ellenkező elv szerint, a lélekből és testből, hanem egy egyetlen elv szerint, a mely minden életnyilvánulást csodás és bámulatos összhangban egyesít.

Ezen az alapon észreveszszük, hogy bizonyos különmemű emberi teremtmények bizonyos időben egymás iránt különös vonzalmat éreznek, a minek szerelem a neve. Ennek első nyilvánulásai pszichikaiak, ezt úgy hívják, hogy tetszenek egymásnak. Azután kedvező körülmények esetén a vonzalom mindjobban elhatalmasodik s rabul ejti az egész embert. A lélek és a test azután az egyesülés perczében a legdrágább és legteljesebb boldogság érzetét szülhetik, a mit élvezni halandónak idelent csak megadatott.

A természet igazi törvényeinek megfelelő sexuális egyesülés tehát csak az, a mely két egymás iránt vonzódó egyén közt jó létre, még pedig abban a perczben, a melyben egymás iránt vonzódnak.

Ezek a sexuális viszonyoknak valódi föltételei. A társadalmi morálnak ennélfogva így kellene szólani a fiatal lányhoz

»Minthogy te annak az embernek adtad magad oda, a kit szeretsz s a kiről tudod, hogy ő is szeret téged, minthogy te éppen abban a perczen ajándékoztad meg őt magaddal, a mikor szívetek túláradt a szerelemtől: megérdemled a hódolat, rokonszenv és csodálat adóját. Viselkedésed nemes, nagy és szép. Minthogy így viselkedtél, megtiszteltetel egész életedre. Ha később gyermek születik ebből az ölelésből, a melybe beletetted lelked legédesebb illatát, ez a gyermek folytonosan eszedbe juttatja a legmagasabb erkölcsi és fizikai boldogság egy pillanatát s ez örömmel és büszkeséggel fog eltölteni. S ez a gyermek épp abban a perczen fogantatott, mi még jobban megtisztelő. A gyermek megszületésével nemcsak teljesítetted a nő legfensőbb és legmagasabb tisztét, hanem oly módon teljesítetted, a mely anyagi lényedet az emberi ideál legragyo-
gobb magaslataira emeli. Büszkeséggel és elégtétellel mondhatod el, hogy gyermeked a szerelem gyermeke. Méhed nem az alsórendű állatfajok módjára fogant, nem egyszerű anyagi érintkezés által fogant, hanem oly lázas önkívületben, a mikor a gyönyör legfinomabb idegei összhangban rezegtek lelked leggyöngédebb, legmélyebb, legmagasabb érzéseivel«.

Ha a hivatalos morál ekképen fog beszélni, a sexuális viszonyokat szabályozó intézmények a dolgok természetével egyezni fognak, azaz az igazság alapján fognak fölépülni. Akkor ezek az intézmények megteremtik a boldogságnak azt a legnagyobb sommáját, a mely egyáltalában megvalósítható.

De, azt mondhatják, a házasság mai formájában ez esetre elnyomatik. Persze, hogy igen. Ez a kérdés csomója. Hogy az emberi intézmények jótékonyak lehessenek, meg kell felelniök a dolgok természetének s nem szabad azzal szembeütközniök, azt megsérteniük. A sexuális egyesülés fiziológiai és nem társadalmi aktus. Ennek az aktusnak szemérmes titokban kell végbemennie és a társadalom ne igyekezzék megregulázni. Igaz, hogy következménye lehet a gyermek születése és ezzel kiinduló pontja számos és bonyolult társadalmi viszonyoknak. A társadalomnak ekkor, de csak ekkor kell közbelépnie szabványaiival. A társadalmi intézményeknek egyedül az emberi lények boldogságára szabad tekintettel lenniök. Ha tehát a házasság mai formáinak az az eredményük, hogy megfosztanak a földi élet legmagasabb élvezeteitől, ez azt bizonyítja, hogy ezek a formák tökéletlenek és megváltoztatandók.

Természetes tény az, hogy a gyönyör akkor éri el tető-

pontját, ha a sexuális egyesülés a szerelem perczében történik meg. * Az intézményeknek ehhez a tényhez kell igazodniok.

A társadalomban, a mely észszerű alapon szerveztetik (s szükségkép így lesz szervezve előbb vagy utóbb), a fiatal leány, a ki szerelemből odaadta magát, nem fog se szégyent, se lelkiismeretfurdalásokat érezni. Ellenkezőleg, a legélénkebb örömet fogja érezni, tudván, hogy fölmagasztaltatott, nemesített és átszellemült.

A fő-főtévedés, a melyet gyökerestül ki kell irtani elméinkből, hogy az valami *bűn*, ha az embernek sexuális viszonyai vannak, a melyek még nem nyerték meg előzetesen a társadalom szentesítését. Jegyezzük meg eleve, hogy ezt egyesegyedül a nő részéről tekintik bűnnek. S ez elég megmutatni, hogy ez az állítólagos bűnösség tiszta téveszme. Mert ha ez természeti tény, akkor egyaránt véték mindkét nem részéről. A gyilkosság épp oly kártokozó, akár férfi, akár nő követte el. Ha tehát természeti ténynyel állunk szemben, a nemek egyenlősége szükségkép kitűnik, míg a nő vétékessége szabad szerelem esetén pusztán tévedésre alapított társadalmi konvenczió lévén, az egyenlőtlenségre lyukad ki.

Valóban képtelenség volna azt hinni, hogy az embereket megbecstelenítheti az, hogy ebédeltek egy közhivatalnok előzetes engedélye nélkül, minthogy a táplálkozás fiziológiai aktus, a mely nem nyer tisztességben társadalmi auktoritások közreműködése által. Ép oly képtelenség hatósági engedélyt kérni egy másik

* Tudjuk, hogy az ember lelkiállapota nagy befolyással van bizonyos merőben fiziológiai tünetenyre, mint pl. a gyomornedv kiválasztására. Az ebédet annál gyorsabban emésztjük meg, mentől kellemesebb és vidámbb körülmények közt költjük el. A jelen dolgozat jellege nem engedi meg, hogy a szerelemre vonatkozólag is belemenjek a fiziológiai észrevételekbe. Pedig sajnálom, mert a komoly kérdések megérdemlik az alapokig elmélyített tanulmányt. Minthogy azonban e tanulmányban végtelenül kényes dolgokról beszélek, nagy tartózkodásra vagyok köteles, nehogy léha szándékokat írjanak rovásomra, a minők eszemágába se jutottak. Különbön azoknak az olvasóimnak, a kik tudják, mire célzok nem mondhatnék újat. Azoknak azonban, a kik nem tudják, figyelmükbe ajánlom dr. *Guilot* kis könyvét, a mely minden erotikus célzat nélkül íródott. (Le bréviaire de l'amour experimental. Paris. Flammarion.) Csak egy szót még. Igen sok asszony nem tudja, hogy van a szerelem intenzitásának egy tetőpontja, a melyet az érzékek teljes megnyugvása követ. Az ilyenek örökös kielégíttelenség állapotában szenvednek, a mely sokszor ideges zavarokat szül és megtámadja egészségüket. Ezek a szerencsétlenek a mi téves erkölcsaink áldozatai.

fiziológiai aktushoz, a mely még intimebb természetű, a szerelemhez.

Ilyeneknek kellene lenniök a sexuális egyesülésről való eszméinknek, hogy az igazságnak megfeleljenek. Ha ilyenek volnának, millió emberi lény ezernyi szenvedése elkerülhető volna, azaz más szóval a boldogság summája végtelenül növekednék a földön. Ha a dolgok mélyére bocsátkozunk, fölfedezzük azt az igazságot, hogy sohasem tudjuk magunkat kivonni a természet parancsai alól s sohasem hanyagolhatjuk el törvényeit. Még ma nem ismerik el hivatalosan a szabad egyesülés abszolút törvényességét, sőt az erkölcstelenség netovábbjának nyilvánítják. Ámde egy belső hang ellenállhatatlan erővel kiáltja felénk, hogy a szabad egyesülésben áll az igazi rend s ennél fogva az erkölcsi rend. Jóllehet szellemünk elfajzott és elkorcsosult századok hibás szokásainak befolyása alatt, mivoltunk legmélyebb redőiben, a legkitartóbb rokonszenvet s a legteljesebb tiszteletet érezzük az iránt a nő iránt, a ki odaadja magát a férfinak, a kit szeret, s abban a perczben, a melyben szereti őt. Ezek az alkalmas regényhősök és azok a jelenetek, a melyek az igazi szenvedélyből történt megadásukat írják le, gyönyörökkel teljes benyomásokat keltenek bennünk. Olvasásuk közben szívünk hatalmasan dobog. S e jelenetek harmonikus fölindulást ébresztenek épp azért, mert a természettel egybehangzók, míg ellenben mindannak a leírása, a mi természetellenes (tehát mindenfajta perverzitás), leküzdhetlen undorral tölt el. A nőket a kik engedelmeskedtek szerelmüknek, a dicsőség és költészet egeiben látjuk helyet foglalni: Héloise, Francesea da Eimini és mások jó példái ennek. Ezeket a nőket nem avatta szentekké az Egyház, de azokká avatta az emberiség közmegegyezése. A szerelem ezeket a hősnőket hasonlókép a dicsőség és fény sugárkoszorújával övezi.

Nézzük most a sexuális viszonyokat a gyermek szempontjából. Itt is roppant eltévelyedésekbe ütközünk.

Az emberi társadalom alaptörvényévé azt kellene tenni, hogy a gyermek szülése soha, semmiféle körülmények közt nem vonhatja maga után az anya legcsekélyebb becstelenségét sem. Mert valamíg a gyermek születése a nőre nézve mocsoknak tekintetik, a világot ellepi a baj és barbárság. * A gyermek

* A barbárság és szenvedés lényegileg rokonértelmű szók, mert valamely ország műveltsége az élvezetek mennyiségével mérendő, a mely az ország lakosságára árad.

szülése mindig és bármilyen körülmények közt, kell, hogy meg hozza az asszonynak környezete tiszteletét és rokonszenvét. Mert a szülés természetes aktus, míg a házasság formái konvencziók, a melyek hibásak és tünékenyek is lehetnek.

Könnyű megczáfolni azokat az érveket, a melyek az említett eszme ellen fölhozhatók. Mert ha a gyermek születése valóságos bectelenség volna (mily különös állítás; az ember szinte összeborzad, ha ezt leírja!): annak kellene lennie úgy az apára, mint az anyára nézve, minthogy a reális dolgokban, miként már említettem, a nemek egyenlők. A lopás a férfit épp úgy lefokozza, mint a nőt. Minthogy azonban mi nem tekintjük bectelennek a férfit azért, hogy gyermeket nemzett: ez annak a jele: hogy a nő bectelensége hasonló körülmények között szellemünk merő konvencionális hazugsága.

Azt mondhatná valaki, hogy a nemek egyenlősége lehetetlen, mert a szerelemnek nincs semmiféle következménye a férfira nézve, míg nagyon fontos következménye lehet a nőre nézve: az anyaság. Öreg hibába esnek, a kik így vélekszenek, s elég különös, hogy ezzel még nem számoltak le végleg és nyilvánvaló módon.

A mi a jelen esetben egyenlőtlené teszi a nemeket, a mi a nőnek a legkínosabb fájdalmat okozza, az nem a fiziológiai tény, hanem a társadalmi tény. Mert, hacsak nem jönnek közbe rendellenes bonyodalmak, a nő túlságos fájdalom nélkül viseli el a terhességet és a szülést; tehát nem ezek a természetes bajok sújtják le legjobban. Nem, az, a mi kegyetlenül boldogtalaná teszi a nőt, az az, hogy *becstelenné* lett azzal, hogy házasságon kívül adott életet egy gyermeknek. A bectelenségnek ez a szégyene vonja kínpadra a nőt s kergeti őt sokszor az öngyilkosságba. De hát mi a bectelenség? A közvéleménynek az egyénnel szemben elfoglalt különleges álláspontja. De valamely vélemény nem a természet ténye, az az elme szubjektív szempontja. Ha a közvélemény a férfit is bectelennek tekintené, a ki gyermeket nemzett házasságon kívül, ennek ép oly kegyetlen következményei volnának a férfire nézve, mint a nőre nézve.

Látjuk tehát, hogy éppenséggel nem a természet, hanem mai eszméink hozzák létre a gyermek szempontjából a nemek egyenlőtlenességét.

S lám mily igazságtalanul bánunk el boldogtalan társnőinkkel. A természet rájuk róttá az anyaság művét. Nyilván-

való, hogy ezért el kellene őket halmozni erkölcsi és társadalmi elégtétellel, jutalmakkal, hogy kárpótoljuk őket fizikai szenvedéseikért, bőkezűen kellene irántuk nyilvánítanunk szeretetünket, rokonszenvünket, tiszteletünket. E helyett mit teszünk azokért, a kiket oly megvetőleg »megesettek«-nek hívunk? Átadjuk a közmegegyezésnek s a gyalázatnak.

Ez kellőképp mutatja, mennyire sérelmesek és esztelenek még jelenkori intézményeink.

Minthogy a társadalmi rend alapja az, hogy egy emberi teremtményt sem szabad megfosztani a boldogságtól, a mely reá háramolhatik, a szerelmet minden jogok közt a legszentebbnek s a legelévülhetetlenebbnek kell tekinteni. Mert ha az ifjúság elmúlik a szerelemmel járó gyönyör villámló fölindulásai nélkül, az élet teljesen tökéletlen és üres.

Íme, mily rosszul van társadalmunk berendezve. A helyett, hogy örvendő megadná a nőnek a lehető legnagyobb élvezetet, a boldogság teljességét, mindent elkövet, hogy annak legkisebb adagja maradjon meg.

S az egyenlőtlenség valósággal fölháborító! Vegyük a leggyakoribb esetet. Egy fiatal ember s egy fiatal leány imádják egymást. A hevület egy perczében a leány megadja magát szeretőjének. Később a szerelem elmúlik s a pár szétmegy; ki jobbra, ki balra. A férfi folytatja rendes pályáját. A nő becstelenné válik. Ki van szolgáltatva a gyalázatnak és a közmegegyezésnek. Ekképpen néhány hóig tartó benső viszony a férfire nem jár semmiféle káros következménnyel. Ám a nőnek sokszor egész élete boldogtalanságával kell megadnia a boldogság néhány ritka pillanatának az árát. Az olyan eszmék, a melyeknek ily izgalmatlan következményei vannak, szükségkép az esztelenség netovábbjai.

Ismertem valamikor egy hölgyet, a ki évekkel azelőtt özvegy lett. Nagyon bájos és még nagyon kívánatos volt. De nem akart újra férjhez menni. Ennélfogva teljes magánosságban volt kénytelen élni, mert — úgymond — »ha gyermekem születne, megölném magam«. Csakugyan, ha társadalmunkban azt halljuk, hogy egy férjetlen hölgynek gyermeke van, ez először fölkölti a gúnyolódást, azután előidézi a társadalmi osztályból való kirekesztést. Ez homlokegyenest ellenkezője annak, a minek lennie kellene. Minthogy a gyermek születését megelőzhetette a gyönyörteljes fölindulások sorozata, a társadalomnak örülnie kellene, hogy egygyel több nő részesült bennök.

Tehát jónak és erkölcsösnek kellene tartania az oly viseletet, a melynek következménye a boldogság summájának növekedése. S mint rosszat és erkölcstelen kárhóztatni kellene az oly viselkedést, a mely ellentétes következményekkel jár. Valóban, azt akarni, hogy a szenvedés terjedjen, annyi, mint azt akarni, hogy a rossz diadalmaskodjék. Ez mindenképp erkölcstelen dolog.

Ebből a szempontból érthető, mennyire hamisak a mi eszméink az állhatatosságról és az állhatatlanságról.

Az állhatatlanság nagyon kegyetlen bajokkal sújthatja a szerelmesek közül azt, a kiben tovább tart a vonzalom, mint társában. Általában meggyőződünk arról, hogy az állhatatosság a szerelemben egyáltalában nem erény. Tudjuk, mily végtelen élvezetek forrásai az új szenvedélyek. Mindazok az előzetes manőverek, a melyek a szerelemre vezetnek, a finomság és édesség valóságos költeményei. Az állhatatlanság megegyezik az emberi természettel. Nagyon kevés azoknak az embereknek a száma, a kiknek csak egyetlen szerelmük van az életben. Ennél fogva erkölcsös dolog illeszkedni a természethez, s nem engedetlenkedni vele szemben. Véleményeinket a valósághoz kell igazítanunk s el kell hagynunk az ócska tévedéseket, s eltökélnünk magunkat, hogy rossznak tartjuk, a mi szenvedést okoz, s nem azt, a mi boldoggá tesz.

Szinte hallom a konzervatívok szavát: »Ön török erkölcsöket prédikál; Ön fenekestül föl akarja forgatni a fönnálló rendet!« Hát eszméim csakugyan olyan gyökeresen újak, a hogy ezek állítják?

A nők a világ kezdete óta odaadják magukat a férfiaknak, a kiket szeretnek s abban a perczen, a mikor szeretik. S minden törvényünk és konvencionális erkölcsi szabályunk ellenére millió és millió nő tesz most is úgy. Mi lenne hát abból, ha a társadalom az itt fejtegettem radikális eszmék szerint volna szervezve?

Nem lenne többé mint ma, oly egyesülés, a melyet »szabad«-nak, s olyan egyesülés, a melyet »törvényes «-nek minősítenek. Minden egyesülés szabaddá válnék, s minden szabad egyesülés törvényessé válnék.

S csak akkor lehetne igazi szempontból állandóságról és állhatatlanságról beszélni. Világos, hogy a legtökéletesebb intézmény sem fojthatja el teljesen a szenvedést, már csak azért sem, mert fajunk alá van vetve a betegség és halál kegyetlen törvényének. S meg van a szerelemben is a kikerül-

hetetlen szenvedésnek egy eleme. Két szerelmes nem szűnik meg egymást szeretni egy és ugyanaz nap (arról, hogy nem szeretik egymást egyenlő erővel, ne is beszéljünk). Ha az, a ki elhidegült, elhagyja azt, a ki még szeret, ki tehát hűtlenné válik, a kevésbbé szerelmes szükségkép megszenvedteti a szerelmesebbet. Ez ellen épp úgy nincs orvosság, mint a halál ellen. Csak megjegyzem, hogy az állhatatlanság és a hűtlenség épp oly fájdalmas, ha férfi követi el nőt, mintha nő követi el férfit. Senkinek sem szabad boldogságát embertársa szerencsétlenségére alapítania. A mikor a szabad egyesülés lesz az általános szabály, ha a szenvedés egyiküknek szükségkép fájdalmat okoz, a másik nemeslelkűen igyekezni fog megkímélni tőle. Ebben azonban a nemek különbsége el fog enyészni. A hűtlenséget a jövő társadalmában rossznak fogják tekinteni, mert lelki viharokat okoz, de semmiféle gyalázat nem fogja sújtani a hűtlen nőt, mert el lesz ismerve, hogy azt szeretheti teljes szabadsággal, a ki neki tetszik.

A jövő társadalmában nem lesz *bűn*. Minden viszony, ha csak szerelmen alapszik, tisztességesnek és erkölcsösnek fog tekintetni. S természetes, hogy a szabad egyesülés idején nem lesz többé se házasságtörés, se megcsalás. A jövő társadalmában egy férfinak sem fog jogában állani ezt mondani: »Ez a nő az *enyém*. A nő csak önmagáé lesz. Akkor a vad drámák, a melyek napjainkban oly számosak, tárgytalanokká válnak. A férfiak nem fognak párviadalra kelni a nők bírásáért s nem fogják a nőt gyilkolni azért, hogy más férfinak adták magukat. A nőknek viszont nem lesz szükségük megmérgezni vagy megölni férjüket vagy szeretőjüket, hogy új szerelemnek adhassák át magukat. A szerelmi büntetteknek mint haszontalanoknak végük szakad. Nem zsarnokoskodhatik többé a férj feleségén, sem a feleség a férjén. Az emberi nem egyik felének gyűlöletes és igazságtalan uralma a másik fölött megszűnik. Sexuális viszonyok csak szerető férfiak és szerető nők közt fognak létesülni. Az egyedüli törvényes kötelék a szerelem lesz.

Akkor a dolgok visszatérnek természetes rendjükbe. Ma még elképzelni is bajos, mennyi szenvedéstől lesz megkímélve az emberiség, s mennyi öröm árad reá, ha a mai, tévedésen alapuló intézmények helyére ú, igazságra alapított intézmények lépnek.

Foglaljuk össze a mondottakat rövid végítéletben.

Hogy a társadalom elérhesse a boldogság legnagyobb

mértékét, kell, hogy a nőnek meg legyen az az elévülhetetlen és elidegeníthetetlen joga, hogy testéről teljesen egyedül rendelkezhessék. Ezt a jogát minden megszorítás nélkül el kell ismerni. Kell, hogy ez a jog adja a társadalom alapját. A nőnek egyszersmindenkorra meg kell szünnie *dolognak* lenni, hogy *személylyé* válhasson.

Ismétlem, a mit e sorok elején mondtam. A sexuális vonatkozások a nő sorsának határozó és fő-főtényezői. Ha a nő egészen szabadon fog rendelkezhetni személyéről, könnyen fogja megkaphatni a többi szabadságot s nagyon rövid idő alatt egyenlő lesz a férfivel úgy magánjogi, mint közjogi tekintetben.

Jaques Novicow
(Páris).

ZSIDÓK A TÁRSADALOMBAN.*

Zsidókról írni manapság kockázatos dolog. Magyarországon zsidókérdés nincs s ha valaki e tárggyal előhozakodik, úgy tetszik, mintha mesterségesen akarná a szőnyegre vonszolni. E rövid elmefuttatás célja nem a zsidóság védelme, sem annak támadása. A zsidó elem úgy számbeli, mint szellemi erejénél fogva oly fontos tényező lett Magyarországon, hogy hatását egész nemzeti fejlődésünkre elvitatni nem lehet. A magyarság zöméhez való viszonya egy érdekes objektum, mit az ember szemügyre vesz, bonczol, megvilágít. Meglehet, hogy a kutatás eredménye az, miszerint a zsidóság társadalmi helyzete ma sem kielégítő, nem felel meg ama nagy nemzeti gondolatnak, mely azt követeli, hogy mentül erősebb kapcsolatokkal fűzzünk magunkhoz minden oly elemet, a melyre nehéz küzdelmeink közt bizton számítani lehet. A magyar társadalom összetétele és eltagoltsága ma is különleges helyzetet teremt a zsidók számára, bár kedvezőbbet, mint azelőtt negyed- vagy félszázaddal. Ámde az egybeolvadás rendkívül lassan és kínosan megy végbe.

Politikai életünknek azon része, hol a zsidókérdés némi mesterkéltséggel szerepel, az úgynevezett agrárpolitika,

* E tanulmányt több tekintetben nem értünk egyet, miért is e körülmény *expressis verbis* való kifejezése (bár czikkeink sohasem tekintethetők Szemlének álláspontjának) indokoltnak látszik. Véleményünk szerint szerző a kérdést nem tekinti egész perspektívájából, hanem inkább az uralkodó osztályok társadalom-érintkezési szempontjaiból. Mégis ez a dolgozat annyi értékes és finom megfigyelést, olykor gondos elemzést és érdekes kortörténeti adatot tartalmaz, hogy olvasóink bizonyára örömmel fogják venni, egészen eltekintve attól, hogy a jövő történetírója számára nem lesz közönyös, hogy arisztokráciánk e joggal tisztelt vezéregyénisége hogyan gondolkodott korunkban a zsidókérdésről.

A szerkesztőség.

melynek voltaképp az antiszemita irányhoz semmi köze. Az agrárizmus közel rokonságban áll a szocziális politikával, mely az egyes társadalmi feladatokat, különösen az anyagi jólét kérdéseit átviszi a közélet mezejére s azok megoldását a törvényhozástól várja és követeli. Azért, ha a zsidók társadalmi helyzetére világot akarunk vetni, e pontnál át kell csapnunk a politika mezejére, bármily kedvetlenül tesszük is azt.

Évezredes előítéletek borítanak árnyat a zsidóság helyzetére, melyet az emberi nem múltjának alapos ismerete nélkül alig lehet megérteni. Üres okoskodás, mely a keresztény társadalomnak a zsidóktól való idegenkedését faji szempontokkal akarja kimagyarázni. Legjobb jele annak, hogy makacs előítéllettel állunk szemben, egy gyakran ismétlődő példa. Valakit előzékenyen fogadnak egy társadalmi körben, a meddig zsidó voltával nem jöttek tisztába, de az érintkezés fagyossá válik, mihelyt az igazság kiderül. A viszonyok e téren enyhültek s tovább enyhít rajtuk az idő és a tapasztalás. Az íróember, ki e kérdést a haladás és a nemzeti érdek szempontjából tárgyalja, azon czélt nem tűzheti ki magának, hogy meggyőzés útján hasson a közfelfogásra, legfőlebb, hogy az útban levő átalakulást megvilágítsa. Nincs lángelme, nincs államférfiú, a ki évezredes előítéleteket máról holnapra lerombolni képes lett volna.

I.

Az alárendelt helyzet, melybe a középkori társadalom a zsidókat beleszorította s melynek hátrányait a felekezet tagjai mindmáiglan érzik, nagyrészt vallási okokból eredt. A ragyogó, de hideg vitézi korban a hit teljesen uralta a politikai és társadalmi életet s kezdve a várkastélyokon le az utolsó kunyhóig, ez szabta meg az egyes embernek még életrendjét is. Ha egy pillantást vetünk a mohamedánok sorsára és nézzük, hogy a vallás mennyire befolyásolja összes magán- és közviszonyaikat, némi fogalmat alkothatunk arról, mi volt a keresztény egyház a középkorban. Természetes, hogy midőn a nemesi osztály, az egész nép, a papok vezetése alatt a szentírást ismeri el világi téren is a legfő törvénykönyvül s a pápát a királyok királyául, mikor a feudális világnézet szerint az átöröklés elve uralkodik az egész vonalon, akkor azon nép a legutolsó, melynek elei a világ megváltóját, Istennek fiát, a keresztények nagy prófétáját keresztre feszítették. A megkapó rege Ahasverusról a

középkorban nem rege, de kézzel fogható valóság. Az emberiség annyira át volt hatva amaz eszmétől, hogy az apák erényei és bűnei átszármaznak a fiukra, hogy a zsidóság egy tisztátlan faj számba ment, a melyet irtani kell, miként a gatz, gyomot, mérges növényt. Az ítélőképesség nemcsak annak megértésére hiányzott, hogy egy népet nem lehet felelőssé tenni azért, mit az ősök évszázadok előtt elkövettek, de még annak belátásához is, hogy a zsidó köznép Jézus Krisztussal nem tett egyebet, mint a mit a tömegek azóta sokszor megcselekedtek. Az Új-Testamentumban lejátszódó szomorújátékban egy közönséges és gyarló emberi vonás nyilvánul meg, mely sohasem fog elenyészni, míg e sártekén a létértei harc meg nem szűnik. Jézust a zsidó hatalmasok az idegen uralommal kezét fogva feszítették meg, épp a néptömegekre gyakorolt óriási befolyása miatt. A »Hozsanna« után akkor következett a »Feszítsd meg«, mikor látták, hogy Jézus el van veszve és saját sorsát teszi kockára, a ki pártját fogja.

A keresztény elem, kivált az elmaradott, ma is a gyermekkorban szívja magába a zsidók iránti ellenszenvet, midőn a vallás első csiráit beléoltják. Valószínű, hogy ha nevelési rendszerünkben kiirtatnának a zsidóellenes elemek, hamar leomlanék a régmúlt időkből reánk maradt elválasztó fal. Az iskolás-gyermekeknél és ifjagnál, hol az egyénben lappangó érzések közvetlen kifejezésre jutnak, tisztán meglátszik, hogy a nem-zsidó mennyire más anyagból gyúrtnak tekinti magát a zsidónál. Azon országokban, hol még antiszemita párt is létezik, kitűnik a zsidóellenes érzés középkori eredete, hogy bármily tetszetős jelszavak alatt, a modern demagógia bármily cifra mezébe öltözve indul meg, végeredményében mégis a klerikális uralom karjaiba kergeti a népet. Mindig a vallási reakció korában lobogott a legtüzesebb lánggal a zsidók elleni gyűlölet: a keresztes háborúk, meg az ellenreformáció idején. A keresztes vitézek, kik azon jelszó alatt mentek Ázsiába meghalni, hogy a szent sírt kiragadják a pogány kutyák kezéből, mindenfelé ölik, gyilkolják a zsidókat, még Magyarországon is. Századokkal később, mikor a hitújítás első sugarai ráestek az ősi Budavár ormára, a »Lutherani comburantur« törvénybeiktatásával, a zsidók elleni hajsza is föléléd. Helyzetük még siralmasabbá válik, midőn az ellenreformáció teljes erővel kitör s maga az uralkodóház intézi a keresztény egyház egységének helyreállításáért vívott harcot: a Ferdinándok és I. Lipót alatt.

A zsidók iránti ellenszenv egy másik forrása az anyagi, vagy mondjuk gazdasági kérdés. Nem valószínű, hogy a fukarság, zsugoriság, haszonlesés, mások gyöngéinek az anyagi téren való kihasználása, még a legtisztább vérű zsidó elemnél is veleszületett tulajdonság legyen. Az észbeli képesség inkább, a mennyiben a régi fajoknál átöröklődhetik. A fenti állítást tények igazolják. Például Magyarországon a meggazdagodott zsidó családoknál alig maradt meg a vagyon két-három nemzedéknél tovább s mit az apa vagy nagypapa szerez, a fiú vagy az unoka elpazarolja. A módfeletti költsékezés oka legtöbb esetben a társadalmi nagyravágyás, az emberben lappangó ősérvés, mely alárendelt helyzetükből való szabadulásra készíti.

Ugyancsak az elnyomatás volt évezredek óta a zsidók takarékoságának egyik fő forrása. Az ember, kit minden térről kiszorítanak, kit a társadalom legnagyobb része köréből kizár, ki a polgári jogoknak árnyéka fölött sem rendelkezik, magába vonul és a homályban oly foglalkozásnak él, a minő épp kínálkozik. A zsidók ilyen foglalkozása volt a kereskedés meg a vele kapcsolatos vagyongyűjtés, mely egész a szenvedélyig fokozódott. Tény, hogy a középkorban nem egyszer erőszakkal fosztották meg őket kínosan összekuporgatott garasaiktól, hogy a hitelező öklét vagy a kard élét mutatta nekik kamat helyett. Sőt a hatalmasok aféle pénzgyűjtő méhecskének nézték, miket kímélni kell, hogy aztán időről-időre meglehessen dézsmálni a kaptárt. Az ilyen, jogaihoz nehezen jutó ember, kinek egyetlen foglalkozása a pengő tallérok és aranyak felhalmozása, alkalomadtán maga sem válogat a szerzés eszközeiben. Ez vezetett az uzsora százféle nemeihez, mely a zsidóság elmaradottabb részénél máiglan oly erősen dívik.

Kétségbevonhatlan tény, hogy a zsidóságnak épp oly kevéssé vannak veleszületett hajlamai valamely foglalkozási vagy kereseti ág iránt, mint bármelyik árja vagy indogermán népnek. E tekintetben az antiszemita urak nyújtják a legjobb érveket, gyakran felpanaszolván, hogy a zsidók minden térről kiszorítják a keresztény elemet, hogy ma nemcsak kereskedők, de orvosok, tanárok, köztisztviselők, bírák, katonatisztek. Önma-guk bizonyítják be, hogy kereskedőkké, kufárokká, szatócsokká, kalmárokká és aranyreszelőkké nem a természetes hajlam, de a középkori társadalom tette a zsidókat, mely önzésből és előítéletből csakis e téren engedett nekik némi szabad mozgást.

II.

Embertani szempontból csodás tünet a zsidó nép szét-szóródása az egész föld kerektségén és beékelődése az összes művelt nemzetek közé. Természetellenes állapot, hogy egy nép-nél, az összetartó erő annyira meglazuljon, kivált oly hosszú és viharos történeti múlt után, mint a zsidóké, hogy megszűnjék önálló nemzeti életet élni. Nem is magyarázható meg másból, mint az emberi erőszak érvényesüléséből. A zsidó faj szívósságától és a keresztény vallás elterjedésétől ered az, hogy miután évezredekken át állami életet élt, megművelődött, aztán elfajult s mint nemzet meghalt, mégsem olvadt be teljesen a nagy nyugoti néptörzsekbe. Az összes ókori népek eltűntek, csak a zsidóság maradt meg, ha nem is mint nemzet, de mint felekezet s bizonyos tekintetben mint emberi típus. Nehéz a mai zsidóságot önálló fajnak tekinteni, annyira össze van keveredve a legkülönbözőbb nemzetekkel, bár a típus a hosszú beltenyésztés folytán makacsul ellentáll az enyészetnek és olykor nemzedékek múltával is újra előtör.

Hazánkban a zsidóság nem képez igazi történeti elemet, nem úgy, mint nyugaton, például Spanyolországban, hol a legelőkelőbb családok közt tiszta héber származásúak vannak. Az elmúlt századokban, kivált az Árpádok alatt, oly csekély számmal laktak Magyarországon, mint teszem manapság Angliában vagy Olaszországban. Eleinte nem nagyon nyomták és sanyargatták őket. Sőt a régi magyar dinasztia alatt az izmaelitákkal együtt magas pénzügyi hivatalokat viseltek, bizonynyal mert közgazdasági téren mozgó elem létükre nagyobb jövedelmet tudtak a király részére kisajtolni, mint a nehezkesebb és ügyetlenebb magyar urak. Érdekes tünet, hogy az 1848/49-iki harcz kivételével a zsidóság nem szerepel a magyar fölkeléseknél, miknek fő rugója és indító oka a vallási üldözés. Nem annyira e felekezet csekély számának kell ezt tulajdonítanunk, mint inkább annak, hogy a letűnt századokban fegyverhordozásra nem való, nem méltó, erőtlen fajnak tekintették. A zsidó elem csak II. József kora s az új eszmék terjedése óta kezd szabadban lélegzeni s nagy mérvben elszaporodni azz országban. A protestáns befolyás növekedésével nő a zsidóság szerepe is. Voltaképp csak a XIX. században fejlődik Magyarországon elsőrangú politikai és társadalmi tényezővé. A magyarság története a XIX. században rányomta bélyegét a hazai zsidóságra

s viszont annak keze munkája meglátszik a nemzet mesés gyorsaságú fejlődésén, úgy az 1867: XVII. t.-cz., mint az 1895: XVII. t.-ez. külső jelei azon fejlődési foknak, melyhez a magyar zsidóság hazafias munkálkodása révén eljutott.

A zsidók térfoglalásának oka a három bércz és négy folyó hazájában igen egyszerű. *Széchenyi* István gróf tévedett, midőn a 40-es években a zsidók egyenjogúsítását nagyatyámmal, gróf *Zay* Károlylyal szemben azon ürügy alatt ellenezte, hogy általuk a magyar faj megromlik s a keresztény elem félreszorul némely kereseti források mellől. Sok magyarázásra adott alkalmat nagyatyám azon válasza, hogy néhány nyomorult zsidótól nem félti a magyar nemzetiséget. Ez nem jelentett kicsinylést, de jelentette azt, hogy a magyar sokkal hatalmasabb, életrevalóbb és nagyratörőbb, semhogy sorsát a zsidó elem bármikép veszélyeztethetné. És a következmények nem *Széchenyinek* adtak igazat.

A zsidóság térfoglalása által oly kereteket töltött be az ország társadalmában, melyek eladdig üresen álltak. A magyarság 1848 előtt két társadalmi osztályból áll: nemességből és parasztokból. A számrá és súlyra alig számbavehető városi polgárság jobbára német ajkú. Még nem írták meg apróra annak történetét, hogy Magyarországnak 1848 előtt miért nincs ipara és kereskedelme. Bizonyos, hogy a XVIII. évszáz első felében az ország behozatala ipari czikkeken vajmi jelentéktelen s a magyar városok képesek az ország igényeit az akkori kezdetleges viszonyokhoz mérten kielégíteni. *Mária Terézia* és kivált *II. József* alatt, a felvilágosultság első sugaraitól beáramozva indul meg azon akció, mely utóbb a magyar ipar romlásához vezet.

Mária Terézia és bécsi miniszterei elejétől fogva azon iparkodtak, hogy a magyar nemességet az adómentesség és azzal együtt a kor igényeinek meg nem felelő nemesi fölkelések eltörlésére bírják. Erőfeszítéseik az 1764/65-iki országgyűlésen érték el a tetőfokot. Azonban *Werböczy* népe, mely ép a nemesség adómentességében látta a politikai függetlenség egyik fő mentevárát, hallani sem akart ilyesmiről. Jobbágyait kíméletből és önérdemből vonakodott úgy megadóztatni, mint ez a bécsi kormány óhajának, meg az ország gazdasági erejének megfelelt volna. Arra azonban a kiváltságos osztálynak hiányzott ereje és szakértelme, hogy a bécsi kormányt meggátolja oly vám- és kereskedelmi politika követésében, melylyel kerülő utakon

adóztatta, illetve károsította meg az országot. A rendek nem akartak adót fizetni, tehát fokozott mérvben adóztatták meg az örökös tartományokat, melyek a magasabb teher fejében páratlan előnyben és kedvezésben részesültek. Így ment tönkre a felvidéki iparosok nagyrésze II. József alatt, a ki erőszakos természeténél fogva minden téren túlhajtotta anyja politikáját. A XVIII. század derekától fogva egész *Széchenyi* és *Kossuth* föllépéséig tartott e sérelmes közgazdasági politika, mely Magyarországot, mint az osztrák termelők piacát kíméletlenül kihasználta.

Mihelyt az ország fejlődésnek indult, rögtön érezhetővé vált a kereskedőknek, nagyiparosoknak és pénzembereknek majdnem teljes hiánya. A zsidók beözönlése a szomszéd örökös tartományokból megindult és hamar elfoglalták és betöltötték az üresen talált kereteket. Újra és újra meg kell tennünk amaz éles megkülönböztetést, hogy a zsidó elem nem azért töltötte be s nem azért tölti be ama szerepet, mely a merkantilizmus körébe vág, mert az természetes hajlamainak megfelelő, de azért, mert Magyarország társadalmi szervezete e térre utalta és szorította őket.

Az évezredek nyomása alatt tán egy tulajdonság gyöngült a zsidóságnál: az államfentartó képesség. Zsidó államot manapság elképzelni is nehéz. E tekintetben a magyar faj, bár szinte ázsiai eredetű, valóban tüneményeszerű jelenség. Európának azon pontján, hol annakelőtte igazi állami élet nem létezett, mely ősidőktől fogva a kóbor fajok tanyája és véres háborúk színhelye maradt, a legsúlyosabb viszonyok közt tartott fenn egy államot ezer esztendeig. Isten csodája, hogy e nemzet el nem pusztult az utolsó három-négyszáz év alatt, mikor egyfelől a török irtóhadjárataival, másfelől a művelt és hatalmas germán faj beolvasztási kísérleteivel kellett szénbe szállani. Ha a zsidó elemnél meg van is a hajlam a társadalom és államfentartó erők meglazítására, az teljesen megtöri a magyar faj ritka politikai képességein. Erős hitem, hogy a zsidóság beolvadása minket csak erősíthet s agyém azt gondolni, hogy befolyása révén a nemzet államfentartó ereje meggyöngül. Csak a ki éveken át küzdött az állameszméért a nemzetiségi vidékeken, tudja, mily munkát végez a zsidóság oly helyeken, hol a magyarságot egy-két tisztviselőn kívül más nem képviseli. Sajnos, nem készült arról statisztika, hogy 1867 óta mily arányban magyarosodott meg az izraelita elem

oly tájakon is, hol a magyarság zömével semmi érintkezésben nincs. Azt felelik erre, hogy a zsidó mindenütt a hatalommal tart. Nem igaz. Magyarországon azért válik oly gyorsan magyarrá, mert sem a szláv, sem az oláh nemzetiségek nem tudják, de nem is akarják a közöttük lakó zsidóságot fölszívni. Oly tünet az, melyet nem tudok magamnak kellőképp megmagyarázni. Tény, hogy Oroszországban és Romániában egész az üldözésig és száműzetésig megy a zsidók elleni rosszindulat. Ugyanez a hajlam megvan szlávjainknál meg románjainknál is s ösztönül szolgál a zsidóságnak arra, hogy még szorosabban csatlakozzék a magyar nemzethez.

III.

Egyszer valamelyik gazdasági egylet tanácskozásán voltam s a gyűlést megelőzőleg víg társalgás folyt gazdasági kérdésekről. Az egyik egyesületi tag — melleleg mondv a 90-es évek derekán történt ez, mikor kemény harcot vívtunk a vámvisszaélések meg a román »malterrel« üzött lisztpancsolás ellen — időnkint így fejezte ki magát: a merkantilisták, vagy helyesebben mondv a zsidók. Boszantott a dolog, mert kevéssel azelőtt ép az én passzív magatartásom folytán ment keresztül a főrendiházban a zsidó vallás reczeczioja s az egyházpolitikai viták során keresett föl a felsőház egy illusztris tagja, *Burchard-Bélaváry* Konrád úr, aki ugyancsak Izrael gyermekének nem mondható s mert tudta, hogy élénk részt veszek az agrár-politikai mozgalmakban, kért, tekinteném meg malmának termékeit, majd elmagyarázza, mekkora érdemekre tett szert a malomipar a magyar mezőgazdaság felvirágoztatása körül.

Azóta sokat töprenkedtem, hogy voltaképp miért van a magyar agráriusoknak antiszemita színezetük. Rájöttem, hogy a kérdés nyitja igen egyszerű. Minden szellemi mozgalom, mely Nyugot-Európában megindul, hozzánk mint egy lombikon át: Németországon és Ausztrián keresztül jut. Bárhogy igyekszünk is önállóak meg függetlenek lenni, azért minket Ausztria sok tekintetben pórázon vezet. Angliában is van agrár-mozgalom, sőt Észak-Amerikában is szövetkeznek a gazdák közös érdekeik védelmére, a nélkül, hogy ez irányzatnak zsidóellenes háttere volna. Azonban Ausztriában régóta semmi konzervatív jellegű

mozgalom nem tud ellenni némi antiszemita zamat nélkül. A klerikális mozgalmak fölött majd mindig ott lebeg Ahasverus kiaszott szelleme. Franeziaország katolikus köztársaság, de az antiszemita hajlam ott ép úgy megvan, mint az ó-konzervatív Ausztriában.

Még jobban megfogjuk érteni a helyzetet, ha egy pillantást vetünk a tőzsdereform ügyére, a melyben az agrárpolitikai reformok szinte kicsúcsosodnak. Óramutatója ez annak, hogy a zsidók elleni prűszkölés a gyakorlat terén sokszor mivé zsugorodik össze. Megírtam számtalanszor, hogy a különbözeti játékot, akár papirosbúzával, akár értékpapírokkal történjék, határozottan elítélem. A börze eredetileg egy kereskedelmi csarnok volt, mely a világforgalom közvetítésére szolgált s mely azon régi igazság alapján, hogy idővel minden emberi intézmény elfajul, egy aféle nagyszabású játékbarlanggá vált. Az agráriusoknak világszerte szemet szűrnak a tőzsde bűnei, annyi- val inkább, mert a mértéktelen játék időről-időre zavarólag hat a gabonaárak fejlődésére. Azonban legyünk igazságosak. Való, hogy a tőzsde, melyet sokan az aranyborjú templomának gúnyolnak, találkozó helye sok zsidó nyereszkedőnek, ki saját bőrének piacrzavitelével űzi a maga, nem épen rokonszenves játékait. De a viláért se nézzünk a színpalak mögé. Tapasztalnók, hogy azon férfiak egyrésze, kik hetet-havat összehordanak a börze gonoszságai ellen, a diszkrét félhomályban ott kaczérkodik a meggazdagodás ördögével. Állítják, hogy még a nagy *Bismarck* is játszott a börzén és jókora összegeket vesztett. E téren vajmi gyakran beválik a szálka és a gerenda örökké iga« meséje.

Bizonyos, hogy pénzgazdaságot űzni, a rendelkezésre álló forrásokat kihasználni, a magyarság jórészben a bevándorolt zsidóktól tanulta meg. Az agrárius zsidó első, kezdetleges alakja Magyarországon a földesúr házi zsidója, a ki termését és jószágát megveszi s pénzt kerít, ha kölcsönre van szüksége. Ez osztályból fejlődik ki a gazdasági bérlőké, melyet Magyarországon a múltban alig ösmernek. Egyik-másik ily élelmes közvetítő rájön, hogy azon gazdálkodási rendszer, mely az uradalmakban dívik, kevés haszonnal jár s ama jószágok után a birtokosnak busás jövedelmet lehet biztosítani s azonfelül egész vagyonokat szerezni. A bérlők osztálya ma hazánkban jelentékeny társadalmi tényező s érdeke nemcsak azonos ama gazdákéval, kik magukat agráriusoknak nevezik, de minden

válságot, mely a mezőgazdaságot sújtja, ők kétszeresen érzik. Egyszerűen azért, mert határidőre kell bizonyos összeget lefizetniük, a melyhez nyersterményeik értékesítése által jutnak. Hasonló helyzetben vannak tehát, mint az olyan birtokos, a kinek földjét jelzálogkölcson terheli.

A gyakorlati gazdálkodás terén sok helyütt a zsidó bérlők voltak az úttörők. Akárhány dunántúli uradalmon egy *Bischitz* vagy *Freistädler* honosította meg a modern gazdálkodási rendszert. A művelt, vagyonos, széles látkörű nagybérlő, ki az Alföldön vagy Dunántúl százezreket fektet a kezére adott birtokba s terményeit Ausztriában, Németországban vagy Svájcban értékesíti, rendszerint két embert egyesít magában: gazdát és kereskedőt. Kétszeres hasznot tud előállítani, mert nemcsak termel, de nyereszkedik, még pedig legtöbb esetben haszonnal. Fehér holló számba megy Magyarországon az olyan gazdatiszt, a ki lépést tud tartani a bérlőkkel.

Egész más típus a zsidó kisbérlő a felvidéken, a hol tömérdek apró birtoktest van, még az uradalmakban is, melyből legelsőbben csak a zsidó tudott igazán pénzelni. Bámulatráméltó a türelem, melylyel egy-egy ilyen szerencsétlen ember 3—400 holdas bérleten el tud csikorogni. Szájától elvonja az ételt, ruházatára nem költ, épen hogy gyermekeit iskoláztatja, az árendát a szó szoros értelmében kinyomorogja, de azért fizet hűségesen. Nem akadtam zsidó gazdára, ki a haszonbér lefizetése körül szédelegni próbált volna, hacsak annyira tönkre nem ment, hogy még a párnát meg a paplant is kihúzták ágyából. Szakértelem híján vagy a rendelkezésére álló tőke fogyatékos volta miatt majd mindenik kizsarolja a földet, de a meddig győzi, fizet. Sokszor maga szánt-vet és sajátkezüleg túrja az inkább majolika-gyártásra, mint búzatermelésre való nehéz agyagot.

IV.

A magyar ember voltaképp várost nem épített soha, legfőlebb óriási falvakat, a milyenektől ma is hemzseg az Alföld. A legtöbb magyarországi város azon német polgároktól ered, kik az Árpádok idején származtak be a hazába. E vidéki központok egyrésze, mint Kolozsvár még a hitújítás korában, másrésze, mint Győr újabb időben gyökeresen megmagyarosodott. Húsz huszonöt év alatt Pozsonnyal és Sopronnal együtt

a többi is Győr és Kolozsvár sorsára jut. Érdekes tünet, hogy a felvidéki és dunántúli városok kivételével majd mindenik megtartott egy részletet a régi típusból, egy-egy nagy kiterjedésű parasztkülváros képében.

1867 óta ép a városok kovászát képező zsidóelem befolyása és munkája által e vidéki központok lassan nyugot-európai mintára átvedlenek és a modern városok mezét öltik magukra. Elfogulatlan férfiak mondják, hogy még az ország szívéét, Budapest fő- és székvárost is legnagyobbbrészt a zsidók építették. A városi zsidóság még igazabban kiegészítő része a nemzetnek, mert olyan szerepkörre vállalkozik, melyet betölteni a színmagyság nem tudott, de nem is akart soha.

Rége a városi izraelita elem is satnya, elnyomott része a lakosságnak, mely egyes elszigetelt városrészekben él, bélyegzett köntösben jár s kénytelen eltűrni, hogy a népesség salakjának tekintsék. Ki a pozsonyi várhegy környékét, ez örökös zsidóvársárt ösmeri, némi fogalmat alkothat arról, milyenek voltak a zsidó városrészek 1848 előtt. Még az elmúlt századokban alakult egy-két zsidó telep a magyar felvidéken, mint teszem Vág-Ujhely, hol a Mózes-vallású hívők már a XVIII. században a lakosság többségét alkották.

Mihelyt a magyarországi izraelita elem felszabadult a lidércznyomás alól, hirtelen neki vette magát a fejlődésnek és gyarapodásnak, a mi érthető, mert az olyan ember, kinek ereiben régi kultúrnépek vére csörgedez, fogékonyabb, mint a fiatal, gyermekkorukat élő fajok szülőttei. Legszebb hímet a magyar főváros varrta reá a zsidóság fejlődésére, mert a hol ezelőtt száz évvel négyszáz és néhány héber eredetű család élt, most a lakosság tetemes százaléka zsidó. Nagyban hozzájárul a zsidók szaporodásához azon erényük, hogy gyermekeiket szerető gonddal ápolják és neveltetésükre nem sajnálnak pénzt, fáradságot, időt fordítani. E részben tanulhatna tőlük a magyar nép, mert sok helyütt, így a Mátrában, nagy megütközéssel tapasztaljuk, hogy 8—10 gyermek közül egy parasztcsaládban alig marad meg 2—3. A többi áldozatul esik a betegségeknek meg a rossz bánásmódnak.

A zsidóember a létérti harczt jobban bírja, mint a két haza többi lakosai, magyarán mondva, a jég hátán is megél, az ördögöt is megtudja kobozni. Majdnem bizonyos, hogy átöröklés útján jutnak az észbeli képességhez. A hazai iskolák legjobb tanulói rendszerint héber vallásúak. Azonban ez álta-

lánosságban van mondva, akad bizony köztük elég vízbe vetni való ember.

Szoros értelemben vett egyházi autonómiájuk a héber vallásuaknak alig van. Szervezetük laza, mint a minő a protestánsoké volt a XVIII. század derekáig, vagyis a kerületekbe való beosztásig. Iskoláikra kevés pénzt fordítanak, középiskolájuk nincs, mi részben az önkormányzati szervezet hiányából folyik. E miatt az állami és protestáns felekezeti iskolák egyrésze hemzseg az izraelitáktól. A zsidóelem beolvadása szempontjából ezt előnyösnek kell tartanunk, bár éles bírálatnak vannak kitéve és sokan e miatt a szűkmarkúságot vetik szemükre. Gondolkodó ember nem igen lelkesedhetik a zsidó iskolákért. Tapasztalás szerint, ha nagyobb számmal vannak együtt, akkor megelevenedik és kifejlődik köztük egy sajátzerű zsidó szellem és felfogás, mely a keresztény fajok előtt egy csöppet se rokonszenves s bizonyos fokig gátja marad a teljes beolvadásnak. A letűnt német áramlatok nyomai távolról sem enyésztek el. Egymásközt a német társalgás is hamar megindul, kivéve azokat — mert az Alföldön ilyen is akad — kik egy kukkot sem tudnak Heine és Zschokke nyelvén.

Hogy a zsidóság mint nemzetiség megszűnt létezni, ez alighanem onnét ered, hogy emberemlékezet óta nem beszél többé apái nyelvét. Igaza van a magyar közmondásnak: nyelvében él a nemzet, annak elhanyagolása majdnem halálát okozta fajunknak a XVIII. század végső és a XIX-ik első évtizedeiben. Azért a zsidó vallástanításnál a héber szó nem veszítette el szerepét. Az izraelita fiúknak és leányoknak tömérdek héber mondást kell bemagolniuk, sokszor annak megértése nélkül, mi gyakori panaszra ad okot.

A zsidók — s ez érdekes tünet — a legbuzgóbb működést a felekezeti jótékonyosság terén fejtik ki, a mi szinte a háttérbe szorított elemek sajátása, kiknél az összetartozás érzete jobban kifejlődik, mint az uralkodó osztályoknál. Náluk a jótékonyosság részben pótolja; a protestánsok önkormányzati tevékenységét. A maguk körében megszokták, szinte a vérükbe ment át a szegény vagy szerencsétlen hitsorsosok fölsegítése. Ezt az érzést aztán átviszik az országos érdekű mozgalmak körébe s Magyarországon akkor van sikere egy jótékony célú egyletnek vagy jótékonycélú ünnepélynek, ha a zsidóság szívvel-lélekkel csatlakozik hozzá.

Nemcsak a művelődésnek, de a politikai és társadalmi

befolyásnak erős szerszáma a zsidók kezében a sajtó. Rendszerint a fő-fő szállka az antiszemita urak kezében, a hol ilyen áramlat van, mert a hírlapírók közt nemcsak minálunk akad tömérdek zsidó, de a németek, szlávok, sőt a francziák által lakott földön is. A literátori hajlam egyike azon szellemi képességeknek, mely az embernél gyakran átöröklődik. Még a zsidó államférfiak egyike-másika, mint teszem lord *Beaconsfield*, ki egy egész sajtószertű angol termék volt, szórakozásképp regényeket, még pedig jó regényeket írt. Ismerve a zsidóelem hátrányos társadalmi helyzetét, bátran fölvehetnők a kérdést, hogy mennyivel olyanabb lenne sorsuk, ha azon hatalmi eszköz hójával lennének, mit az élesen serczegő toll nyújt, melynek segélyével embereket fölemelni és porba sújtani, milliókat megindítani, felbőszíteni, lelkesíteni és mozgásba hozni lehet?

V.

A hazai zsidóelem a tekintetben is alkalmazkodott a magyar faj természetéhez, hogy manapság épp oly kasztszerűen el van tagolva, mint az őszittyák. Amaz idő rég elmúlt, midőn a köznép egyforma ellenszenvvel, egyforma előítéllettel nézett a zsidóság minden tagjára, bármily sorssal áldotta vagy verte meg az Isten. Az évek folyamán a magyarországi zsidók kezében tetemes vagyon gyűlt össze, jószágokat, uradalmakat vásároltak, pénzükön tömérdek városi ház épült s az anyagi emelkedéssel megjött a vágy a társadalmi emelkedés után.

A vagyonos és előkelő zsidó előtt mindenekfölött a további emelkedés egy útja áll nyitva: elhagyni apái hitét és megkeresztelkedni. Még a tudomány s a közélet terén nagy érdemeket szerzett Mózes-vallású férfiak közül is sokan kénytelenek évek küzdelmei után belátni, hogy hitük meg társadalmi helyzetük akadályokat emel további érvényesülésük elé. Nem véletlen, de sok tekintetben indokolt panasz, melylyel a zsidók olykor előhozakodnak, hogy soraikból még sohasem neveztek ki sem minisztert, sem valóságos belső titkos tanácsost.

A mai felvilágosult áramlatok mellett a legnagyobb ritkaság, hogy zsidóember igazi, mély, vallásos meggyőződésből változtassa meg hitét. Vannak kivételek, főleg a nők soraiban, kiket a katolikus egyház fénye, ragyogó művészete s egy gesz világot átölelő múltja magához vonz, s kik mint

őszinte fanatikusok hallgatják végig a misét. Azonban egy gúnykép, a melyet szinte agrárius körökben rajzoltak meg, más színben tünteti föl az áttérések indító okát. E szerint a zsidóság még a vallásváltoztatás terén is követte a kor divatos áramlatait. A Deák-párt idején, mikor a katolikus elem vezetett, a legtöbb megtért izraelita Szent Péter szobrának zsámo-lyára térdelt, *Tisza* és *Bánffy* idejében a kálvinista tógát öltötte magára. Kétségtelen, hogy a zsidóság kiválóbbjait tiszteletreméltó okok indítják a vallásváltoztatásra, de a többség a stréberek sorából kerül ki, ugyanazokéból, kik kapva kapnak a kitüntetésekben és címeken úgy hiszem, hazafias érzésű és felvilágosult ember nem lelkesedhetik az áttérésekért. Eltekintve attól, hogy a modern áramlatok mellett a vallásváltoztatás nem ízléses dolog, de viszonyaink közt el kell venni még látszatát is annak, mintha az áttérés a beolvadás egyik kelléke volna. Nekünk a zsidóság nagy tömegére van szükségünk, nem pedig egyes proselytáakra. E tömegre bizonyos fokig megalázó a tudat, hogy zsidóember csak vallásváltoztatás útján tud igazán érvényesülni.

Eltekintve a kivételektől, hol az áttért és nemesi rangot nyert férfiak egyéni ügyességüknél fogva elhelyezkedtek a magyar társadalomban, a legtöbb keresztelt zsidó helyzete rózsásnak nem mondható. Voltaképp sem a keresztény sem a zsidó elemhez nem tartozik, de mint Mohamed koporsója lebeg két mágnes közt. Néha csak a második vagy a harmadik nemzedéknél tűnik el e sajátságos társadalmi helyzet.

A magyar főúri társaságban akad egy pár zsidó eredetű család, melynek tagjai nem érzik többé a leszámazás okozta hátrányokat. Mert tegyük hozzá, hogy nálunk a főnemesség körében csekélyebb a zsidóelemtől való idegenkedés, mint teszem a vidéki gentrynél. Azonban nem hagytuk még el amaz állapotot, midőn a zsidóból lett keresztény úr nem szereti, ha származását hánytorgatják. Ez a legfinomabb óramutatója a zsidók társadalmi helyzetének. Mikor hallotta valaki a *Radvánszkyakat*, *Degenfeldeket*, *Odescalchiakat* azon boszankodni, ha valaki szláv, német vagy olasz eredetüket hozta föl előttük? Valószínű, hogy ha egyszer a zsidó leszámazásra épp olyan szemmel tekint a társadalom, mint bármelyik más származásra, akkor az áttérések is mind gyérebbekké válnak.

Lássunk néhány példát a politikai és társadalmi életből. Az egyházpolitikai harc idején egyike voltam azon kevés

protestánsnak, ki állást foglalt a polgári házasság kötelező formája meg a felekezetenélküliség törvénybeiktatása ellen. Hogy miért, miért nem, az máshova tartozik. Elég az azon, hogy az ellenzék szabadelvű részéhez tartozván, kerestem a kormánnyal és a többséggel való békés megegyezést. A tárgyalások során kiderült, hogy a szabadelvűek merev álláspontot foglalnak el s csak a zsidók recepcziójáról szóló javaslatot lett volna hajlandó egy csoport, élén a nagy *Szilágyi* Dezsővel elejteni, föltéve, hogy a felekezetenélküliséget s a többi, függőben lévő javaslatot elfogadjuk. Ez alku nagyrészt azon szenvedett hajótörést, hogy a recepcziót rögtön az első tárgyalás alkalmával átbocsátottuk. A szabadelvű párt egy másik fényes tehetségű vezére: *Wekerle* Sándor ma is élén áll egy olyan társaskörnek, ahová elvből nem fogadnak be zsidót.

1897-ben elnöke voltam a fővárosi nagy bálók elsejének s midőn a meghívókra került a sor, megütközéssel hallottam, hogy zsidó családok egyáltalán nem szerepelnek a névsorban. Egy darabig ellenkeztem, de a rendezőség tagjai váltig erősítették, hogy amaz elem, mely a bált látogatja elmarad, ha zsidókat is meghívunk. Személyesen győződtem meg ez állítás igaz voltáról. A magyar tenger, a szőke Balaton partján, hol az idegbajos ember oly gyorsan üdül s a matrózruhás kis fiúk és leánykák oly szépen gyarapodnak, felekezeti fürdők állanak fenn: Balaton-Földvár a keresztény urak, Siófok az izraelita elem részére. A szellem, mely ez utóbbi helyen uralkodik, magyarosnak éppen nem mondható. Ha a zsidók társadalmi kényszerből egymásra vannak utalva, akkor a németiség számos egyénnél keresztül tör azon a vékonyka rétegen, mit a magyarosodás vont reá. Oly férfiakat és nőket hallunk Siófokon németül társalogni, kik jól bírják a magyar nyelvet s a kávéház asztalai körül gatyás magyar parasztfiúk futkosnak hangos szóval kínálva a »Pester Lloyd«-ot meg a »N. Pester Journal«-t. Semmi egyebet.

Hiába, káros marad az efajta exkluzivitás. A zsidónál hagyján, mert az nem tekinti magát nemzetiségnek s ha rosszul bánnak vele, tűr és nyel nagyokat, de nem lázad föl az állameszme ellen. Azonban ugyané társadalmi politika, teszem a felvidéken, a hol még fennáll, tetemes károkat okoz.

Pár év előtt *Zsilinszky* Mihálytól hallottam, hogy küldetésben járt a pánszláv izgatás okainak társadalmi úton leendő kipuhatolása végett. Tapasztalása abban csúcscsodott ki, hogy

a nemzetiségi szétvonásnak a legtöbb helyen a mellőzés meg kicsinylő bánásmód az oka, melyben a társadalom némely elemeit a régi, birtokos gentry részesíti. Talált színházat, hol a vármegye urai az egyik, a lateinerek a másik oldalon ültek, A félre tolt elem félre is állt, s rendezett magának tót nemzetiségi színelőadást. Másutt azon panaszkodtak, hogy a gentry-ifjúság eljár báljaikra, ott kihívóan viselkedik, asszonyaiknak illetlen módon udvarol és mindenkép érezteti felsőbbségét.

Mint futólag érintettem, a magyar társadalom azon része, mely tán legkevésbé szíveli a zsidóságot: a vidéki gentry. Ha külsőleg nem is árulja el ez érzését, kivált oly helyeken, hol a zsidó elemnek összetartásánál és vagyonánál fogva befolyása van, de a hamu alatt ott pislog a parázs. Sokszor látni, hogy az elszegényedett vagy az elszegényedés útján lévő vidéki urak, midőn a bor és cigányzene mellett, a dáridó közepe felé, a mint a kicsapongó kedv hirtelen kesergésbe csap át, elkezdik a zsidót szidni. Ha ilyenkor az ember ki akarja tapogatni az illetők bújának igazi okát, egyszerre megjelenik a szemhatáron az ősi kúria képe, mely maholnap zsidó kézre kerül.

Tény, hogy a magyar középbirtok, mely évszázadokon át a nemesi családok megélhetésének forrását képezte, országszerte elpusztult. Részben eldarabolódott, részben a szomszéd uradalmakba olvadt, részben gazdát cserélt. Egy közgazdasági folyamat ez, mit semmiféle mesterséges eszközzel megakasztani nem lehet. A régi középbirtok, mely a kezdetleges viszonyok közt egy egész családot eltartott, nem képes a fokozott igényeket kielégíteni. Kivált, ha a tulajdonos úrhatnámsággal van teli, ha négyesen, cifra huszárral akar a szomszédhoz meg a vármegyei gyűlésekre járni. A gazdasági válság is jobban ránehezedett a középbirtokosra, ki jószága csekély kiterjedésénél fogva nehezebben böjtöli át a rossz éveket, mint a nagy úr, a ki bőséges hitel fölött rendelkezik vagy a paraszt, a ki napszámba megy s kezemunkája után megél. A létért való küzdelemben, miként az a legújabb korban kifejlődött, a középbirtokos, hacsak egyéb megélhetési forrása nincs, veszve van. Tisztelet és becsület a kevés számú kivételnek. Jön a nyugtalan vérmérsékletű és örökké vállalkozó izraelita és a maga összekuporgatott garasain megveszi az ősi birtokot. A régi földesúr, ki el van telve szomorúsággal a családi fészek elvesztése fölött, haragjával első sorban az új tulajdonos felé fordul. Nem fürkészi vajjon ez

utóbbi boldogul-e az elkárhozott jószágon, nem megy-e tönkre, nem iparkodik-e tőle szabadulni. Sokszor tapasztaljuk, hogy a régi középbirtokon az eredeti tulajdonos tartja fenn magát legtovább, kit vonzalom és hagyományok fűznek oda. Ha egyszer túladott rajta, a jószág időnkint újra és újra gazdát cserél, mint a rossz pénz, melyet kézről-kézre adnak. Előítélet előítélet marad, sok ember ma is a zsidókat korholja a gazdasági válságért, no meg a középbirtok romlásáért. Azzal ver éket a magyar gentry és a zsidóság közé.

A vidéki gentry körében hallunk manapság is legtöbbit beszélni a zsidók tolakodásáról. Ha e kérdést görcső alá vesszük, kitűnik, hogy a tolakodás jelensége úgy áll elő, hogy az egyén bizonytalanul érzi a talajt lábai alatt azon körben, a hová a sors elvezette s iparkodik e kelletlen érzést valamiképp palástolni. A környezet fagyos merevsége még inkább kidomborítja az illető egyén félszeg fellépését. Mihelyt a választófalak leomlanak s a természetes viszony keresztény és zsidóelem közt létrejön, mind gyéribben hall az ember a zsidók tolakodásáról beszélni. Kétségtelen, hogy hazafias érzése miatt a zsidóság nagyon is rászorgál a kíméletre. Gyors magyarosodására mutat többi közt a II. József korából való német nevek tömeges megváltoztatása. Különbséget kell tennünk az olyan névváltoztatás közt, mely tisztán hazafiságból és az olyan közt, mely társadalmi hiúságból vagy a kettőnek vegyülékéből ered.

Némi rövidlátás és naivság rejlett abban, hogy ezelőtt pár évvel a zsidóság egyrésze nagy előszeretettel vette föl a czifra, történelmi hangzású neveket. Azzal akart társadalmi helyzetén lendíteni s a világ színe előtt néhány arasszal nagyobbak látszani, hogy oly nevet választott, melyet történelmi fény vagy a nemzeti dicsőség sugarai öveztek. Az eredmény rendszerint gyarló és silány volt, mert az aranyos czégér még jobban kidomborította az üzlet szegényes voltát s új tápot nyert a csúfolódás, mely létrehozta az ötven krajczáros ősmagyarok új típusát.

Az idő halad s ma a zsidóság a névmagyarosítás torén is óvatosabb, jobban simul a társadalom ízléséhez és fel-fogásához.

Régeinte sok szó esett a zsidók párbajképességéről, sőt vannak, a kik ma sem akarják reájuk ugyanazt a mértéket alkalmazni, mint a keresztény elemre. Meglehet, hogy az elnyomatás és üldözés korában a zsidóság erőtlen, gyáva elem volt,

de a szabadság és az emberi méltóság érzetével újra kifejlődtek köztük a bátor, elszánt, férfias alakok. Külön kasztot nem képeznek s a becsületbeli ügyek terén egy hajszálnyira sem szabad reájuk más mértéket alkalmazni, mint a társadalom többi tagjaira s legkevésbé gúnynyal és tréfával fűszerezni a tárgyalást, ha valamely ügynek fegyveres eligazítására kerül a sor.

VI.

A művelt, vagyonos és előkelő elem köréből szálljunk le a zsidó társadalom alsó rétegeihez, a hol feltalálhatjuk még azon hibákat, melyek miatt e felekezet annyi támadásnak és ostromnak volt kitéve. Megtaláljuk azt a középkori alakot, a ki lelkének minden szálával a vagyonszerzésen csüng, a kinek éltető eleme az uzsora, vagyis a teljes lelkiismeretlenség a felebarátok kihasználása körül. Az ország különböző pontjain más és más formában jelentkezik ama kis falusi szatócs, ki valóságos öskereskedést vagy csereüzletet folytat, melynél egyfelől só, pántlika, papramorgó vagy keszkenő; másfelől tojás, krumpli, mák, bab, borsó járja. Mesés kamatokra pénzt kölcsönöz s uzsorát üz jószággal, szénával, gabonával. Mentül butább, mentül elmaradottabb a nép, annál jobban virágzik az üzlet. A hegymői Iczig voltakép a zsidók középkori típusa, rokona a szellemtelen élczzel »kazár«-nak elnevezett kaftános és hajtincses gácsországinak, kinek redőkkel mélyre szántott arczán ott ül a szláv elnyomás bélyege. Az elmúlt idők emlékei az alsóbb néposztályoknál maradnak meg legtovább, sőt mintegy azon kulturfokot tükrözik vissza, melyen egykor az uralkodó osztály állott. A középkori magyar földesúr és a XIX. századbeli magyar paraszt életmódja és világnézete közt tömérdek a rokonvonás.

A zsidóság egyetlen típusa, mely komolyan veszélyezteti a nép erkölcsseit, a falusi korcsmáros, ki ha körmönfont ember, mesterségesen kaptja rá az elmaradt népet az ivásra. Nyakrafőre hitelez, kettős krétával ír s idővel adósává teszi az egész falut s annyira hatalmába keríti apraját-nagyját, hogy a parasztnép neki vet, neki szánt, neki vág fát. Egy zsák zab, egy hasáb fa nem mehet ki a faluból tudta és engedelme nélkül. Tíz és tizenöt év előtt e típussal sokszor találkozunk az északi és északnyugoti megyékben. Mióta új kereseti források nyíltak

meg, mióta a nép elszállingózik Amerikába, lemegy az Alföldre aratni, vagy ellátogat a szomszédos örökös tartományokba gyári munkásnak, nagyot fordult a világ. Van község, hol régen Iczig úr parancsolt, megvette a fél falu földjét, a melyet munkáskéz híján nem tud többé megmunkálni. A nép néhol saját földjét is parlagon heverteti, nemhogy robotolni menjen Iczighez. Szóval az északnyugoti megyékben az Iczigek fajtája kiveszöben van. Ez átalakulást inkább a haladás meg a felvilágosodás idézi elő, mint a fogyasztási meg hitelszövetkezetek, miknek egész hálózata van kiterjesztve azon tájakon. A szövetkezet csak látszólag fenyegeti romlással a boltost, korcsmárost, meg a vidéki takarékpénztárt, csak az uzsora-üzletre mér súlyos csapást. A szolid üzletember hamar felocsúdik az első ijedtségéből, fölveszi a versenyt, még pedig a legtöbbször sikerrel.

A tótsági Icziggel rokon, de még elmaradottabb alak az, ki miatt néhai való Egán Ede fellármázta az országot és Bartha Miklós költői lendülettel, a maga vonzó modorában könyvet írt. A szerencsétlen rusznyákok bibéje nem a kazárkérdésben rejlik. Olvassuk el a II. József császárhoz írt jelentéseket erről az elcsenevészedett, minden haladással szemben oly csökönyös népről, mely a gácsországi bevándorlás előtt, mikor még nem volt kazár és nem volt szarvas, épp oly nyomorultan tengette életét, mint annakutána. Könnyű a kazárt leszólni, ha az ember boldogult gróf Pongrácz Károly tábornokkal elmondhatja: »nem jöttem én Lembergbe vagy Tarnopolból nyúlborrel a hátamon«, de tessék megpróbálni a rutének közt élni s velük kereskedést folytatni. A milyen az úr, olyan a szolgálja. Ne csodálkozzunk, hogy a rutén paraszton uzsorászkodó kazár méltó hozzá, hogy a georgina méltó testvére a rozmaringnak és levendulának. Kérdés, vajjon igazságos-e csupán a kazár fölött törni pálczát, kinek legtöbbször Bartha szerint is szegény és nyomorult, de a paraszt fölött nem, kinek lénye telítve van antikulturális elemmel.

»Zsidó mindig volt és mindig lesz; mindenütt volt és mindenütt lesz. Ég alatt és föld színén, havasok ormain, tengerek partján, bányák mélyében, a hol munka van és munka nincs, oltalmazott helyeken és veszélyes pontokon, békében és háborúban, szántóföldön és gyárban, üzletekben és zsákhordásnál a kikötőkben — mindenütt van zsidó. De kazár nincs mindenütt. Kazár név alatt lengyel zsidót értek.« (Bartha Miklós: »Kazár földön.«)

Szó, a mi szó. Az egyetlen gyökeres gyógymód, melylyel a ruténeken segíteni lehetne, az, hogy gyermekeiket kicsi korukban más tájakra kellene szállítani és ott kulturlényekké nevelni. A maguk összezsugorodott meg elcsenevészedett világában a jó Isten tudja, mikor emelkednek az emberi méltóság színvonalára. Igaz, hogy a Darányi—Egán-féle hegyvidéki akciónak jó hasznát látja a nép, bár elvből nem helyeselhető, hogy az állam az egyénnek oly mértékben bocsássa rendelkezésére a közvagyon, hogy akkora gyámságot gyakoroljon sorsa felett. A rutének mindig jó hazafiak voltak s a nemzet áldozatkészségével részben saját lelkiismeretét nyugtatta meg.

A kaftános és hajtincses lengyel zsidó a művelt izraeliták körében sokszor tréfa és multság tárgyát képezi, lévén az élcz iránti hajlam szembeötlő sajátsága az Úr választott népének. Ez a talentum a régi fajoknál sohasem hiányzik s a virágzás legmagasabb fokára a francziáknál jutott, kik élezek, ötletek nélkül dolgozni, étkezni, utazni, sőt bánkódni sem tudnak. A zsidó szellemesség gyakorlatiasabb irányú és találóbb, mint a franczia; a közkézen forgó zsidó adomák nagyrészt maguk e felekezet tagjai gondolták ki. Saphir és Ágai valóságos iskolát alkottak. Bármennyire tudnak is a zsidók kaczagni saját fölszégsegeiken, egy csöppet se mulatnak, ha efajta adomákat a maguk körén kívül álló egyének adnak elő, mert kiérzik belőle a gúny sértő fulánkját.

VII.

Vannak kérdések, a miknek lényegét sehogysem akarja megérteni középkori eredetű és előítéletekben gazdag társadalmunk. Az idő és a bevégzett tények győzik meg az emberek nagyrészt a színarany igazságokról. Fajunk sokszor konzervatív, midőn liberálisnak kellene lennie, nem egyszer kíméletlen a régi intézmények iránt, mikor az ósdiság hasznára lenne az országnak. Oly eszmék, miknek igazságához a politika terén szó sem fér, évek és évek multával sem hatnak el a társadalom testének minden porczikájáig. Elvileg egy lélek sem emel kifogást a zsidók egyenjogúsítása ellen, de hányan vannak, kik ennek a gyakorlat terén is érvényt szereznek?

Ennek daczára Magyarország az utóbbi húsz-huszonöt év alatt e téren nagyot haladt. Emlékezzünk vissza báró Atzél Béla ifjúkori szereplésére, a Karsai-féle párbajra s vessük

össze későbbi eljárásával, midőn egész befolyását latba vetette egyes zsidó vallású és kifogástalan jellemű férfiak érdekében, hogy meglássuk ama változás széles körvonalait, melyen a magyar társadalom általment. Ez irányban tovább kell fejlőd-nünk, ha a zsidóság teljes beolvadásával, meg e kérdésnek örök időkre való eltemetésével még egységesebb, még hatalmasabb nemzetté akarunk válni. Hogyan és mikép? Cselekedjék kiki a maga kis körében s az eredmény nem fog magára várni. Kár erre sok szót vesztegetni, mert az idő és a bevég-zett tények győzik meg az emberek nagyrészét a színarany igazságokról. A legszebb mondásokat is kétségbe lehet vonni, de a holdat és a csillagokat a felhőtlen égről letagadni, az merő lehetetlenség.

Zay Miklós gróf.

A NEMZETI ESZMÉK ES A SZABADELVŰ PÁRT.

Az a nagy válság, melybe Magyarország immár több mint egy teljes esztendeje jutott, bárhogyan dőljön is el végeredményében, két szempontból fog nyomokat hagyni maga után. Az egyik produktuma a válságnak az a nevezetes fordulat, mely a Széll-féle fúziós kormányzásnak egyelőre véget vetett. Mert ha a volt nemzeti párt benn is maradt volna a szabadelvű párt kebelében, maga az a tény, hogy az új minisztériumban, az államtitkárok sorában vagy a parlament vezetésében csak egyetlen volt nemzeti párti politikus kapott helyet, s az sem azért, mert a nemzeti párthoz tartozott, világosan bizonyítaná, hogy az új kormány nem tekinti magát koalíciós kabinetnek, mely pártjának különböző elemeivel külön-külön lép egyezsége, de a maga feje szerint akar egységes politikát folytatni, a párt tagjait csak az elé a kérdés elé állítva, hogy akarják-e támogatni a kormány politikáját, igen-e vagy nem? Másik eredménye a válságnak az, hogy a szabadelvű párt az 1867-ik évi kiegyezésnek a hadseregére vonatkozó része magyarázatában lecsúszott arról az alapról, a melyen e kérdéseket a múltban kezelte körülbelül arra az alapra melyet ezekben a kérdésekben a volt nemzeti párt vezére, gróf Apponyi Albert teremtett meg. Mindkét fordulatot az események nyomása idézte elő; az egyes politikusok igen másodrendű szerepet játszottak létrehozásukban. A politikában az ember csak akkor ismeri meg az utat, melyen halad, ha egyszer végig járt rajta. A ki ma tekint vissza a megtett útra, könnyen felismerheti, hol tért el a helyes iránytól, nehezebb e kérdésre megfelelni akkor, ha az ember válaszüton áll.

Az 1867. évi kiegyezés óta Magyarország egyszer lassabban, másszor gyorsabban, de állandóan nemzeti irányban fejlő-

dött tovább s ezen átalakulást végigcsinálta az uralmon levő párt, a szabadelvű párt is. Ez a párt, mely a kilenczvenes évek első feléig folyton azon volt, hogy nemcsak a dualizmust, de annak 1867-ben létrejött formáit is érintetlen épségben tartsa, lassanként oly politikára tért át, mely ugyan úgy mint régen abból indul ki, hogy Magyarország boldogulása a dualizmussal biztosítható legjobban, mely azonban egyúttal céljául tűzte ki azt is, hogy azon formákat, a melyek közt a dualizmus 1867-ben létrejött, lassanként nemzeti szellemben átformálja. A magyar államról felállított eszménykép a mai generációban egyáltalában nem ugyanaz már, mint az, mely a Deákok, Eötvösök, Lónyayak és Csengerieknek szemük előtt lebegett. Nemcsak az úgynevezett közös ügyek terén, de a belpolitika több más fontos kérdésében is, így különösen a nemzetiségi politika és a Horvátországgal szemben követendő politika terén. Mindezekben a kérdésekben a nemzeti szellemben megerősödött mai generáció több-kevesebb eredménnyel elhagyta azokat az ösvényeket, melyekre az ország politikáját Deák kormányzási bölcsesége vezette. Ezt az átalakulást lehet ama szempont szerint, melyből a dolgokat nézzük, örömmel fogadni vagy sajnálattal látni, a tény maga el nem vitázható, és ha a közelmúltban oly férfiak is, mint Tisza István és Andrássy Gyula, kiknek politikai hitvallásuk a Deák alkotásaihoz való hű ragaszkodásban áll, kénytelenek voltak a nemzeti szellem térfoglalását a katonai kérdések terén előmozdítani, ez mindennél jobban bizonyítja, hogy ma már Deák szellemének leghívebb ápolói is kénytelenek azzal az átalakulással számolni, mely a kedélyekben az utóbbi időben végbement.

Az eszmény, melyet Deák Ferencz az 1867. évi törvényekben megvalósítani igyekezett, egy az akkori viszonyoknak lehetőleg megfelelő kompromisszum volt egy magyar hegemonia alatt álló Magyarország és minden többi tényező között. Az osztrák-magyar kiegyezés kompromisszum volt a magyar nemzeti érdekek és a monarchia nagyhatalmi állására való tekintetek között. Ez a kompromisszum abban állt, hogy Magyarország mindazon vonatkozásokban, melyek a monarchiát a külfölddel állítják szemben, lemondott teljes függetlenségéről, de biztosította magának a nagyhatalmi állással járó nagyobb politikai súlyt és erőt. Azonfelül a kiegyezés kompromisszum volt Magyarország és Ausztria között. Ez a kompromisszum mindkét államnak önállóságot biztosított a belpolitika terén, egyúttal pedig egy tíz

évre kötött, de maradandónak gondolt vámszövetség útján gondoskodott arról, hogy a két állam teljesen elkülönített gazdasági fejlődés folytán túlságosan el ne idegenedhessék egymástól. Végül a kiegyezés kompromisszum volt a dinasztia érdekei és a magyarság érdekei között. Ez a kompromisszum visszaszerezte a dinasztíának az 1848 és 1849-ben vele szemben állott magyarság rokonszenvéi és ragaszkodását és egyúttal megvédelte a magyarságot ama kísérletek ellen, melyekkel a dinasztia ismételen megpróbálta a magyarság szupremáciáját a nemzetiségek segítségével megtörni. A belkérdésekben Deák kompromisszumot hozott létre Horvátországgal, mely mindig hajlandó volt, oldal-támadást intézni Magyarország ellen, a mikor ez Ausztriával viszályban állt. Ez a kompromisszum megadta Horvátországnak teljes autonómiáját, a nélkül, hogy meglazította volna azokat a kötelekeket, melyek a testvérországokat a magyar államhoz fűzték. Kiegészítette végül Deák rendszerét egy kompromisszum a nemzetiségekkel. Ez a kompromisszum az állami egység teljes megóvása mellett biztosította a nemzetiségeknek nyelvük és külön kultúrájuk ápolását és tágkörű jogokat biztosított nekik az alsóbb közigazgatási szervezetekben, azon reményben, hogy őket saját jólétük tudatával lehet legbiztosabban az új Magyarországhoz hozzákapcsolni.

Az egész rendszer okosan volt kieszelve és az egész vonalon megfelelt az akkori erőviszonyoknak. Az a törekvés, hogy a monarchia nagyhatalmi állása épségben maradjon, Magyarország számára exponált helyzetében a kelet küszöbén a XIX. század utolsó harmadában, tekintve Oroszország mindinkább növekedő és Magyarországot is fenyegető expanzív törekvéseit, szűkegesebb volt, mint valaha. Az Ausztriával való gazdasági szövetség Magyarország számára előnyös volt, bármennyi is volt a panasz elejétől fogva a gazdasági szövetség egyes következményei miatt. A dinasztia és a magyarság közötti paktumot mindkét fél lojálisán tartotta be és mivel a magyarok, feltéve hogy nemzeti érzelmeiket meg nem sértik, monarchikus gondolkozásnak, úgy hogy a republikánus formák még az 1849. év nagy izgalmái közepette is nehezen mentek fejükbe, ez a paktum semmi tekintetben nem adott okot panaszra. A mi pedig Horvátországot és a nemzetiségeket illeti, a magyarság 1867-ben egy Ausztria ellen folytatott előbb nyílt, később néma, de mindig heves és főleg hosszú harc következtében annyira meg volt gyengülve? hogy nem érezte magát képesnek a horvátsággal és a nemzetisé-

gekkel szemben komoly a harczot felvenni, annál kevésbbé, mivel még az új állapotok mellett sem érezte magát kezdettől fogva teljes biztosságban és mivel minden erejéből a múlt mulasztásainak pótlására kellett törekednie. A nemzetiségekkel szemben való harczai politika proklamálása igen kétes eredmények mellett évtizedekre annyira lekötötte volna a magyarság minden erejét, hogy a magyarságnak nem maradt volna ideje, politikai, nemzeti, kulturális és gazdasági téren új erőket gyűjtenie, a miért is félni lehetett attól, hogy a magyarság az ilyen harczban teljesen el fog vérezni.

De a legbölcsebb politikai rendszer sem örökké tartó s legkevésbbé mondható ez az oly rendszerről, mely igen okos, de azért mégis mesterséges módon teremtett egyensúlyt oly elemek között, melyeknek utóvégre is önálló fejlődésük volt és melyek az idők folyamán egymástól függetlenül erősbödtek és gyengültek, úgy hogy maguknak az 1867-iki erőviszonyoknak is módosulniuk kellett. Ez a körülmény vonta maga után azt, hogy azt, a mi 1867-ben az összes tényezőknek egyensúlya volt, harmincz évvel később már nem tekintették annak. Mindazon tényezők között pedig, melyekre az 1867-ik évi nagy kompromisszum létrehozásában tekintettel voltak, egyik sem fejlődött oly gyorsan és oly hatalmasan, mint éppen a magyarság. Ennek a hatalmas fejlődésnek tulajdonítható, hogy Deák politikáját minden részletében voltaképen csak néhány évig tartották be a magyar állam vezetői.

Az első pont, melyen Deák politikáját egyszerűen halomra döntötték, a nemzetiségi politika volt. Már Tisza Kálmán igen kevésbé törődött az 1867. évi nemzetiségi törvény határozmányai-val. Szépen papíron hagyta a törvénynek a nemzetiségek érdekében felvett legfontosabb intézkedéseit, az alatta létrejött organikus törvényalkotások a nemzetiségi törvényt majdnem minden vonatkozásában keresztül lyukasztották és oly magyarosítási politikát űzött, melynek, ha nem is kimondott, de valóságos célja az volt, hogy Magyarországból egynyelvű, egységes nemzeti állam alkottassék. Megpróbálta ugyanezt a politikát Horvátországgal szemben is nyélbe ütni, de ez a törekvése a kisebb körben szintén szemmeláthatólag erősbödő horvátság erélyes ellentállásán hajótörést szenvedett és csak Kluen-Héderváry Károly gróf erős kezének sikerült megakadályozni azt, hogy ne Horvátország tegye túl magát Deák e részbeni alkotásán Magyarország kárára.

Deák művének azon részét azonban, mely az Ausztriával való viszonyokat szabályozta, Tisza Kálmán érinthetetleneknek tartotta. Gazdasági téren, 1878-ban ugyan kísérletet tett Magyarország jogai tágítására, de ezen kísérlete Ausztria ellentállása miatt meghiúsult és miután benyújtotta lemondását és újból megbízást kapott a kormányalakításra, egyszerűen kénytelen volt egész programját elejteni. E programot azonban pártjának egy az ellenzékhez átlépő töredéke magáévá tette és ez a csoport képezte magvát a későbbi nemzeti pártnak, mely az 1889-ik évi véderővita alkalmával nemzeti szellemű törekvéseit főleg a katonai kérdések terére vitte át.

Az elméleti politikusok egyetértének abban, mily nagy jelentőséggel bírnak a képviseleti alkotmányal bíró országokban a politikai pártok. Bátran lehet állítani, hogy valamely ilyen ország politikai fejlődése, kisebb időszakokat tekintve, mindig rezultánsa egy oly erőparallelogrammának, melyben az egyes, egymással párhuzamosan vagy egymással szemben ható erők nagyságát az egyes pártok súlya adja meg. Magyarországon pedig mindezek az erők a nemzeti szellemben való haladás felé terelték az országot. Azt, mit a Deák-féle kiegyezés nyújtott, elejétől fogva minden párt Magyarország jogos igényei minimumának tartotta, nem volt tehát az országban kezdettől fogva semmi komolyabb politikai elem, mely arra törekedett volna, hogy Magyarországot és Ausztriát a Deák-féle kiegyezésnél szorosabb kapcsolatokkal fűzze egymáshoz. Ellenben mindig létezett egy, az országban erős gyökerekkel bíró párt, — a függetlenségi párt — mely a kiegyezésben biztosított jogokat Magyarország szempontjából nem találta kielégítőknak. Ezen egymással szemben ható áramlatok rezultánsának tehát a kiegyezés sértetlen fenntartására irányuló törekvések és a függetlenségi párt törekvései között kellett feküdnie, még pedig közelebb az előbb említett törekvésekhez, mert a kiegyezést védő párt állandóan nagy túlsúlylyal bírt. A nemzeti törekvéseket vissza lehetett szorítani, míg Magyarország közjogilag biztonságban nem érezte magát és gazdasági s nemzeti tekintetben meg nem erősödött, mikor azonban húsz év története az országot meggyőzte arról, hogy jogait féltetnie nem kell többé, az 1867-iki kiegyezéssel szemben működő áramlatok erősebben kezdtek hatni. Tisza Kálmán kormányzásának utolsó öt esztendejében már nagy közjogi viták folytak le az országgyűlésen, Apponyi Albert pedig, mikor 1889-ben nemzeti tartalommal ellátott katonai programját fölállította

voltaképen öntudatosan vagy öntudatlanul nem tett egyebet, minthogy megvonta rezultánsát a magyar politikai erőparallelogrammának. Ismeretes, hogy e programmban különösen helyet foglalt a magyar udvartartás, a magyar katonai oktatás, a hadseregnek magyar zászlókkal való ellátása stb. csupa oly követelések, melyeket a sok pontban homályos 1867. évi kiegyezésből le lehet vezetni, melyek azonban némely intézmények azon formájának megváltoztatását czélozták, melyet nekik a kiegyezés megteremtői adtak.

Innen kezdve a nemzeti követelések erősebben és praktikusabb formában lépnek előtérbe. Eddig azok között, kik az 1867-iki kiegyezést megvédték és azok közt, kik azt támadták, mély áthidalhatlan elvi ellentétek álltak fenn, a közjogi diskussziók tehát nagy elvi általánosságokban mozogtak és távol feküdtek a gyakorlati politika színteréről. Attól a pillanattól kezdve, melyben Apponyi 1867-es közjogi alapon is megvalósítható nemzeti programot adott, a kiegyezés védői kénytelenek voltak az egyes követeléseket nemcsak a jogosultság, de a kivihetőség és czélszerűség szempontjából is vita tárgyává tenni. E viták nem ütöttek ki mindig a közjogi konzervativizmus védői előnyére. A nemzeti áramlatok erősítéséhez hozzájárult azután még más két körülmény is. Mindenekelőtt az államháztartás egyensúlyának helyreállítása, mely Magyarországon az Ausztriától való függőség érzetét enyhítette, másodsor az osztrák politikai válság kitörése, mely a két állam erőviszonyát Magyarország javára módosította. Átmenetileg az egyházpolitikai harcz elterelte a figyelmet a nemzeti kérdésektől, de mikor e harcz véget ért, a nemzeti követelések erősebben nyomultak előtérbe, mint azelőtt, úgy hogy a kormányoknak is számolniuk kellett vele. Már Wekerle lépéseket tett a magyar udvartartás megvalósítása felé, Bánffy Dezső pedig még tovább ment és a magyar katonai oktatások terén hozott be fontos újításokat.

A nemzeti eszméknek a kilenczvenes években érezhető megerősödése megítélésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni azt az óriási személyes befolyást, melyet Apponyi Albert és az általa vezetett nemzeti párt gyakorolt ez irányban. Miután az államháztartás egyensúlya biztosítva volt és miután 1893-ban a szabadelvű párt is a közigazgatás államosításának álláspontjára helyezkedett, voltaképen a nemzeti párt külön törekvéseinek két főpontja elenyészett s mint egyedüli vagy legalább is legfőbb különbség közötté és a szabadelvű párt között az úgynevezett

nemzeti aspirációk maradtak fenn. Apponyi ezeknek érdekében agitációs utakat tett az egész országban és a közjogi konzervativizmus védői sorába is mindinkább beleplántálta azt az óhajt, hogy e téren is haladás történjék. A függetlenségi párt mint *tertius gaudens* szemlélte a szabadelvű párt és a nemzeti párt közt lejátszódó küzdelmet. Érezte, hogy az Apponyi által támasztott mozgalom nem fog egyszerűen Apponyi kommandójára ott megállni, hol ő azt lezárni szeretné és hogy ez esetben Apponyi agitációja neki, a függetlenségi pártnak, fog hasznot hajtani. A Wekerle és Bánffy alatt létrejött, már Említett reformok Apponyi agitációjának gyümölcsei voltak.

De ezekkel a reformokkal a szabadelvű párt tulajdonképpen rálépett az 1867-es alap továbbfejlesztésének, illetve a benne rejlő jogok világos érvényrejuttatásának sikamlós mezejére. A nemzeti párt veszélyben forgott, hogy egész programját ki fogják sajátítani a nélkül, hogy annak gyümölcseit élvezhetné s kereste az utat a szabadelvű párttal való egyesülésre. Elvi akadályja ennek Bánffy reformjai után nem volt, mert mindkét párt fejleszteni akarta a közjogi alapot és tudvalevő dolog, hogy a pártegyesülés létre is jött. Ez a pártegyesülés, a második fúzió, hozta magával a jelenleg befejezéséhez közeledő válság csiráit.

Apponyi tudniillik nem azért lépett a kormány támogatói sorába, mert a kormánynak feltétlenül alá akarta magát rendelni, hanem azért, mert remélte, hogy nézeteit onnan hamarabb juttathatja teljesen érvényre. Tényleg Széll egész kormányzása alatt inkább Apponyi hívei adták meg a szabadelvű pártnak jellegét. A függetlenségi párt csakhamar felismerte, mily kedvező helyzetet teremt ez arra, hogy erélyes támadást intézzon az Apponyi által követelt összes nemzeti engedmények teljes mértékének azonnali megadása érdekében. Ezért a függetlenségi párt egyszerűen félretolta saját közjogi programját, mikor az első katonai többkövetelés felmerült, ideiglenesen az általa különben elvetett 1867-iki kiegyezés alapjára helyezkedett és ezen az alapon Apponyi követeléseit írta zászlajára, abban a tudatban, hogy a szabadelvű párt ezekkel szemben nem fejtheti ki többé régi ellenállását, mert hisz időközben Apponyi is hozzája csatlakozott, ki nem foglalhatott állást saját programja ellep, melyhez, mint ismételten kijelentette, a szabadelvű pártban is hű maradt. Tényleg Apponyi ragaszkodott nézeteihez és ezáltal lehetetlenné tette, hogy a szabadelvű párt erélyesebb

ellentállást fejtsen ki a függetlenségi párt törekvései ellen. A következmény az volt, hogy a szabadelvű pártnak engednie kellett.

Ez az az út, melyet megtettünk. Az út tovább vezetett Deák politikájától, de Deák művének főpilléreit érintetlenül hagyta. Lehet azonban, hogy az, a mi tegnap el lett érve, holnap már új követelések kiinduló pontjául fog szolgálni. A szabadelvű párt feladata, hogy meggátolja ezt a fejlődési processzust, mely végeredményében Magyarországra nézve is veszélyes lehet és mely minden körülmények között azt eredményezné, hogy a közjogi kérdések Magyarországon továbbra is állandóan napirenden maradnának és meggátolnák azt, hogy végrevalahára egészséges reálpolitika valósíthatassék meg ebben a gazdasági és társadalmi téren annyira hátramaradt országban.

Tisza István katonai programja új alapot teremtett a szabadelvű pártnak. Össze kell fogni, hogy legalább ez az alap kellőleg megvédhető legyen.

Dr. Gratz Gusztáv.

WAGNER ZENEDRÁMÁJA.

Hogy kerül Wagner Richard neve egy társadalomtudományi szemle lapjaira, olyan kérdés, a melyre talán felelni is kell nálunk, a hol Wagner nem több mint zeneművész úgy a közfelfogásban, mint az irodalomban.

E kérdésre a jelen tanulmány igyekszik választ adni, egyelőre csak arra a kijelentésre szorítkozván, hogy az az egyoldalú felfogás, mely Wagner Richárdban zeneművésznél alig lát egyebet, leginkább hivatásos esztétikusaink elfogultságában keresendő, a kik alig, vagy egyáltalában nem is emelkedtek arra a magaslatra, a honnan a zenének, mint a művészet egyik és épen legtermékenyebb ágának bölcseleti tartalmát vizsgálódásuk tárgyává teheték volna. Csak egy pillantást kell vetnünk a művelt külföld rengeteg Wagner irodalmára s azonnal szemünkbe ötlük a magyar esztétika hátramaradottsága, a melyet egyetlen dalműszínházunk valóban elismerésre méltó Wagner-kultusza sem tud meddőségéből kizökkenteni, sőt Wagner Richard művészetének az a régen eldöntött és korszakot alkotó jelentősége, a mely épen a zeneművészet és a filozófia közt létesít először benső kapcsolatot, sem képes termékenyítő hatását a magyar esztétikai felfogás terén érvényesíteni.

A zeneművészet és a filozófia közt létesült ez a benső kapcsolat a világprobléma esztétikai felfogásának és kifejezésének lehetőségén nyugszik, a mely minden időben általában a művészi törekvések célja volt, de a zenének, mint az újkor specziális művészetének ebbéli törekvését csak Wagner Richard juttatta diadalra.

A zeneművészet aránylag igen gyorsan jutott megállapodásra s nyert tökéletes befejezést; magának a zene-filozófiának

úgyszólván alig volt más dolga, mint a kész remekművek tömegéből leszűrni a zeneművészet kánonját s azt a legtökéletesebb esztétikai forma megjelölésével szankcionálni. Mind a két megoldás ugyancsak Wagner Richardot vallja mesteréül, a ki a zenedráma megteremtésével a zenének nemcsak teljes tartalmat, de utolérhetetlen művészi formát is adott.

Az általános értelmű egyházi és világi zene meghatározás helyett, a melylyel a zeneművészet e két irányát elneveznünk kellene, de a mely azoknak csupán szülőokára mutat, mi az abszolút és drámai zene megkülönböztetést fogjuk használni és pedig azért, mert az egyházi zene nem egy modern produktuma immár a drámai zene elemeivel van szaturálva, az egyházi zene stílusában alkotott művek pedig profán címek alatt nem kizárólag vallásos áhítat keltése céljából kerülnek nyilvános előadásra. Nem a rendeltetés, hanem a tartalom dönti el tehát a zenemű meghatározását, ilyen értelemben teszünk is különbséget abszolút és drámai zene közt, az első alatt értvén azt az irányt, a melyben egyedül a tiszta zenei szépségre van a súly fektetve, a hol csupán a zene érzelmi eleme, a melódia — a mely mint integráló rész belenyúl a harmóniába — van jelen; ellentétben a drámai zenével, a mely az utánzó művészetek példájára a képzetvilághoz fordul s a mint Wagner Richard is olyan meggyőzően hirdette, a fogalom és érzelem közt kíván tökéletes harmóniát teremteni.

Azt nem lehet kétségbevonni, hogy a zeneművészet csakugyan az egyház talajában vert gyökeret, de viszont ki kell jelentenünk azt is, hogy igazi rendeltetését csak akkor érte el, a mikor a rideg formalizmus békóitól megszabadulva a világ-eszme kifejezésére kezdett törekedni, vagyis tartalmának drámai elemeinél fogva megszűnt kizárólagosan az egyház érdekeit szolgálni. Maga az egyház, mint a középkor csirázó társadalmában az erkölcsi világ irányítója és vezére, tudatosan küszöbölte ki a művészet köréből a világi elemet, sőt azokat a művészi törekvéseket, a melyek nem voltak a keresztény világ-eszme szolgálatába hajthatók, üldözésbe vette és megsemmisítette. A görög nyelv — monda egy egyházi atya — az eretnokség anyja, a mi alatt azonban az antik kor esztétikai világfelfogásának pogány szelleme értendő, a mely különösen a költészetben és szobrászatban jutott a legtisztább kifejezésre. A keresztény középkor művészi törekvései, főleg az építészet és a zene körében merülnek ki, és az egyház, a mely külön-

ben a művészetek kultiválását a saját kezében összpontosította, különösen e kettő által tudott hatalmának külsőleg is megfélemlítő kifejezést adni. A komor gót-templomok sejtelmes félhomályában a zene titokzatos hangjai bilincseltek le az áhítatot kereső embert, azé a zenéé, a mely távol minden világi vonatkozástól, az ünnepélyes istentisztelet misztikus jelenetei által keltett képzetek fenségességét volt hivatva érzelem-keltő erejével a lehetőségig hatványozni.

A renaissance művészi törekvései eleinte elhanyagolták a zenét, talán mert az egyház által kultivált abszolút zene nem mutatkozott alkalmas közegnek az antik világeszmék kifejezésére. Csak jó későn, a renaissance kor utolsó hullámcsapása gyanánt fordul a figyelem a zene felé s ugyancsak antik nyomokon haladva, két firenzei zeneművésznek sikerül megalkotni görög mintára az első kis dalművet, a világi, vagyis drámai zene típusát.

A dalmű színpadi formája, mely a zeneművészet minden elemét egyszerre foglalkoztatni tudja és profán jellegénél fogva a fantáziát sem bénítja, sőt az egyház által szigorúan kijelölt ösvényre sem korlátozza, nagy számban édesgeti magához a zeneművészet legjelesebb képviselőit, a kik egész odaadással és csodálatos termékenységgel hódolnak az új múzsa előtt.

Azonban a zeneművészet a régi tartalmat csupán új, az előbbinél tetszetősebb külsőbe öltöztette. A formának a lényeggel való ez a végzetes összezavarása szülte azt a lelketlen formalizmust, a melynek következtében egy teljesen téves, jogosulatlan és minden tekintetben művészietlen irány vette át a zene birodalmában az uralkodó szerepet.

Ennek az iránynak a végleges és tökéletes megtörésére vállalkozott Wagner Richard, a ki a legszerencsésebb időben, épen akkor fordult a zeneművészet felé, a mikor nemcsak a drámai tartalomra való törekvés tartott a fokozatos fejlődés stádiumában, hanem a metafizikai világprobléma megoldása is feszült várakozásban tartotta az emberiséget. E kettőt egyesíteni, illetve a világproblémát a zeneművészetben föloldani, helyesebben a zene kifejező ereje által azt átlátszóvá és fölfoghatóvá tenni, volt Wagner Richard művészi törekvésének legfőbb ideálja.

Ezt az eredményt közönséges eszközökkel, tehát pusztán egy művészeti ág közreműködésével elérni, meghaladja nemcsak a művész fantáziáját, de túllépi a rendelkezésére álló közeg

esztétikai formáinak határait is; innen Wagner Richárdnak az az igyekezete, hogy az összes művészeteket, illetve azoknak csupán esztétikai tartalmát a zene körül csoportosítva, annak alárendelje, esetleg abba beleolvassza. Ilyen rendkívüli eszközök alkalmazásának rendkívüli eredményre kellett vezetniök, a mely eredményt Wagner Richárdnak lángelméje valóban létre is hozta.

A művészi törekvéseknek ez a megvalósított ideálja a zenedráma; a mely nemcsak formailag új és tökéletes, hanem egyúttal azt is tudja adni, a mire a tudomány objektivitása képtelen, t. i. a világ metafizikai ismeretlenjének eszmékben való kifejezését. Bár a művészet minden ága többé-kevésbé ugyané célra törekszik, az eszme kifejezésére szolgáló eszközök hiányában szegényes eredményt produkál, mert az eszmét csupán töredékeiben ragadhatja ki a világfolyamat örvényéből, s annak egyedül hasonképét tudja visszatükröztetni, magának az eszmének az észrevevését azonban az intuícióra kénytelen hárítani. De a zenedráma, a mely az által, hogy a költészetre támaszkodik, az eszmék összefüggő sorozatát, tehát a problémát is fel tudja vetni és e problémának a költészetben kifejezett hasonképét a zene speczifikus ereje által momentán érezhetővé is teszi, miáltal a kép azonnal eltűnik és diadalmas hatalmával, tökéletes tisztaságában áll előttünk a lényeg.

Hogy a zene ezt a speczifikus erőt — a melyről alább kívánunk szólni — már a priori magában foglalja-e vagy sem, vita tárgya. Wagner Richard e kérdésben nem nyilatkozik egész határozottsággal, de tekintettel arra, hogy az abszolút zene, mintmár kifejtettük, a formalizmushoz vezet, Wagner Richard pedig épen a drámai zene megteremtésével tette nevét halhatatlanná, csak újra kijelenthetjük, hogy mi a drámai zenét, amely más művészet kifejező erejét is magába tudja olvasztani, tartjuk a zeneművészet eszményének.

Ha ezek után visszatérünk arra, a jelen tanulmányunk bevezető soraiban Említett sajnálatos jelenségre, a mely a magyar zenefilozófia teljes hiányáról ad számot, még egy kijelentést kell tennünk, azt tudniillik, hogy a magyar zenefilozófia meddősége a bölcsélet hivatásos művelőinek zenei, vagy a zenével exekutive foglalkozó művészek filozófiai készültségén kívül főleg mégis a hazai zene sajnálatos fejletlenségében találja igazi okát, a melynek fölötté szegényes voltát nem eltagadni vagy szépíteni, de talán már többé jóvátenni sem lehet. A magyar zene évszázadok óta arra a holtpontra jutott, a honnan kimozdítani, illetve tovább fejleszteni szinte lehetetlen feladatnak látszik,

mert ez a pont az, a melyen túl a zenei teória már a filozófiai tárgyalás körébe esik. A népies zene, az úgynevezett magyar népdal primitív formáinál fogva nem tár problémát az esztétikus elé, mert pusztán melodikus, vagyis érzelmi elemet foglal magában, a melyet a hozzáfűzött szöveg van hivatva megmagyarázni, illetve az érző szubjektum fogalmi körébe vonni; nem lehet tehát megütköznünk azon, hogy esztétikusaink nem is bocsátkoztak bővebb tárgyalásába, mert hisz ennek sem értelme, sem célja nem lett volna. Az pedig, hogy gyakorló zenészeinkből hiányzott a teremtő erő, s hogy e speciális nemzeti anyagot képtelenek voltak fejlett művészi formába önteni, szintén nem az esztétikusok rovására Írandó; de midőn a múlt század derekán föllépett Wagner Richard, s nemcsak irodalmi működésével, hanem zenedrámái remekeivel is bizonyította, hogy a zene a legelső és legnagyobb művészet, mert a drámával társulva, minden ismert művészeti ág kifejező erejét magába tudja olvasztani, midőn Wagner ezt műveiben kifejezésre juttatta s ez által az esztétika régi dogmáit hatályon kívül helyezte, a magyar művészet-bölcselet vétkes könnyelműséggel siklott el a fontos kérdés fölött, szabálylyá emelvén azt a felfogását, hogy a zene a művészetek tárgyalásának keretéből zárt formájánál fogva továbbra is kihagyható.

Az az ellenvetés, hogy a zenéhez csakis a zenében gyakorlatilag jártas művészeknek van joguk hozzászólni, alig fogadható el, mert hiszen ugyanezt lehetne mondani esetleg a művészet többi ágáról is, a mi ellen pedig bizonyára maguk az esztétikusok sietnének első sorban tiltakozni. A művészet bölcseleti felfogása tehát éppen nem föltételezi annak okvetlen exekutív gyakorlását is, csupán annak tökéletes esztétikai és történeti ismeretét követeli, mert a gondolkodó elme a két feltétel birtokában ítéletileg már meg tudja magának alkotni a remekmű fogalmát, s ha alkalma nyílik annak szemléletébe merülni, akkor a beállott lelki proceszszus kapcsán nagy ellentétet észlel az alkotott fogalom és a szemlélt valóság között, vagy a konkrét és absztrakt dolog közt tökéletes harmónia mutatkozik. Az első esetben az alkotás nem remekmű, mert nem viseli magán annak lényeges ismertetőjegyeit, utóbbi esetben a jellemző tulajdonságok teljes birtokában mintegy varázserővel köti le a figyelőt, a ki a szemlélet értelmi eszközeivel fölfegyverkezve, a remekműben kifejezett eszmének észre-vevéséig, vagyis filozófiai fölfogásáig emelkedik.

A zene ugyanezt a lelki proceszszust idézi elő, csak külsőségeiben kell némi eltérést konstatálnunk. Először is azt, hogy a tiszta zenei hang és a formás összhang már önmagában véve is szép, tehát gyönyörködtető hatást produkálhat, de e gyönyörködtető hatás az értelmi felfogás kikerülésével csakis az érzelmi világot érinti s így nincs is gondolatkeltő, helyesebben eszmekifejező ereje és képessége; másodszor pedig azt, hogy a zene birodalmában a fogalom-alkotás mindaddig nem sikerül, a míg a közvetlen szemlélet termékenyítő erejével az elmét át nem hatotta, vagyis itt az előbb említett lelki proceszszusnak fordítva kell végbemennie.

A zenének a már említett sajátossága, hogy az értelmi felfogás kikerülésével közvetlenül az érzelmi világot érinti, szolgáltatva az okot a zene tartalmának téves magyarázatára. Erre vonatkozólag eldöntöttük, hogy ez a körülmény csupán a gyönyörködtetés lelki proceszszusát fordítja meg, a nélkül, hogy a zene művészi lényegét érintené; vagyis a zenemű éppen úgy az értelemnek van szánva, mint bármely más művészi produktum, de az által, hogy az érzelmek közvetítéséhez fordul, intenzívebb hatást tud elérni minden más művészetnél. Az a felfogás tehát, a mely a zeneművészet végcélját csupán az érzelmek hangolására redukálja, a zene tartalmában sem keres mást, mint érzelmi elemet, vagyis melódiát és harmóniát.

Eddigi fejtegetéseinkben egyrészt rámutattunk a zeneművészet történeti múltjára, a hol a legridegebb formalizmusból az abszolút melodikus dalművet láttuk életre kelni, másrészt a zene és a művészet egyéb ágainak összehasonlításával a zenében egy, más művészetnél elő nem forduló sajátos elemet vettünk észre, a melyről kimutattuk, hogy bár önmagában véve is gyönyörködtet, mégsem maga a belső lényeg, hanem a zenének csupán esztétikai formája. Most már újból és pedig fokozottabb erővel merül föl a kérdés, mi hát a lényeg, ha a melódia és harmónia csak forma, hol és miben jelentkezik az s egyáltalában fölismerhető-e a lényeg?

Ezt a kérdést először Schopenhauer Arthur, Wagner kortársa vetette föl, a ki filozófusnál szokatlan érdeklődéssel, fordult a zeneművészet felé s annak olyan magasröptű értelmezését adta, melylyel valóban hivatva volt a zenefilozófiának alapját egyszer s mindenkorra megvetni, de a zenének akkori, Wagner Richard intenczióival — a ki még a kezdet nehézségeivel küzdött — homlokegyenest ellenkező művelése figyelmét abba az

irányba terelte, a hol ösztönszerűen a zene lényegének metafizikai fölfogásához jutott. Ösztönszerűnek kell mondanunk Schopenhauer értelmezését, mert bár maga is kifogástalan gyakorló művész volt, nem bírta a specialista fürkésző szemét s mindenre kiterjeszkedő kutató figyelmét, hanem eltelve saját fölfedezésének nagyszerűségétől, akarat-teóriájával próbálta a világ összes jelenségeinek lényegét megmagyarázni. Így a zenét is, mely az ő idejében még nagyon is határozottan a formalizmus békóiban sínylődött s abszolút és drámai irányai élesen el voltak egymástól különítve. Az abszolút-zenének túltengése, semmitmondó, de bűvésziösen ügyes frázisai, behízogó, de értelem nélküli melódiái arra a kijelentésre bírták a mestert, hogy a zeneművészetnek az értelemhez való minden vonatkozását megtagadja s annak célját a pusztá, értelemnélküli gyönyörködtetésben keresse.

Ha ez az értelmezés kizárólag az abszolút zenére vonat-” kozik, úgy nincs kifogásunk ellene s bele is nyugszunk abba, hogy lényeg = cél; de már az ellen tiltakoznunk kell, hogy Schopenhauer a tételt tagadólag megfordítja, elítélve minden olyan törekvést, mely a zenét a képzet körébe vonja; s teszi ezt azzal az indoklással, hogy ezen eljárás következtében a zene éppen metafizikai rejtelmességét veszíti el. Mi nem sajnáljuk a zenének ezt az állítólagos veszteségét akkor, midőn Wagner p. o. az őselemek hullámzó motívumaival a végtelenség szemléletét nyújtja, vagy gyászindulójával hősének élete történetét újra képzeletünk elé állítja.

Valószínű, hogy a zeneművészetnek ilyen szuperlatívuma Schopenhauert is megingatta volna makacs megátalkodottságában, de ma már ki van derítve, hogy a pesszimizmus problémájának kieszelője Wagnert nem ismerte.

Schopenhauer e szerint a művészi felfogás meghamisításával éppen abban látta a zene nagyszerűségét, hogy a művészet többi ágától eltérően közvetlenül és csakis az értelemnek szól, tehát kerüli az eszméket, de mert mégis olyan pompás a hatása, hogy mindenki azonnal megérti, a melódiában olyan tartalomnak kell jelen lennie, mely más művészetben nem tud jelentkezni, vagy kifejezésre jutni; ez a tartalom pedig metafizikai, s nem más, mint maga az akarat. »A zene t. i. — mondja — oly közvetlen tárgyasulása és lenyomata az egész akaratnak, mint maga a világ, mint maguk az eszmék, melyek sokszoros tüneménye alkotja az egyedek világát. A zene tehát semmi-

képpen sem lenyomata az eszméknek, mint más művészet; hanem lenyomata magának az akaratnak, melynek tárgyiasulásai maguk az eszmék is; éppen azért annyira hatalmasabb és mélyebb hatása más művészeteknél; mert ezek csak árnyékról szólnak, a zene pedig a lényegről».

Ha ezt az állítást be is lehetne bizonyítani, akkor a zene csakugyan elvesztené művészi szubjektivitását és egyenlő jelentőségűvé válnék a filozófiával, a mi Schopenhauer szerint be is fog következni, ha a zenének »tökéletes magyarázata« akad. Ezt a tökéletes magyarázatot Schopenhauer az abszolút zenétől várja, a melynek keletkezése és fejlődése azonban meggyőzött minket arról, hogy éppen a XIX. század zeneművészetének drámai tartalomra való törekvése által vesztette el létjogosultságának talaját. De Schopenhauer, a ki annyi évi keserű mellőztetés után éppen akkor érte meg eszméinek úgyszólván páratlan „diadalát, mámoros örömeiben a drámai zene térfoglalása mellett nem vette észre az abszolút zenének ugyanolyan mérvű pusztulását, a mit onnan következtethetünk, hogy a két irány összeegyeztetését kíséri meg s eközben érdekes, a drámai zene jogosultsága mellett bizonyító ellenmondásokba keveredik.

Elismeri például, hogy a dalműben a drámai cselekvény a zenének előnyére szolgál, de a zenei dramatizálást mégis mellőzendőnek véli, mert ez által a zene elveszti metafizikai rejtelmességét és tisztaságát, s a képzet körébe jutva, az értelem közreműködésével a tüneményt adja. Wagner Richard éppen ellenkezőleg a zenét metafizikai tartalmától fosztotta meg, illetve kimutatta, hogy ez a tartalom csak előfeltétele a művészi kifejezésnek, vagyis a zene olyan gondolatközlő közeg, a melynek a művészi ihlet adja meg az igazi tartalmat.

Schopenhauer a lángész nyugtalanságával ugrál egyik tárgyról a másikra s bár mindenütt az igazat markolja meg, mégsem jut határozott megállapodásra, mert a forrongás stádiumában levő dalmű maga is még tapogatózva keresi a formát, arra a reformátorra várván, a ki a művészi tökély magaslatára fogja vezetni. Főleg a drámai cselekmény következetes művészetlensége erősíti meg Schopenhauert abban az állhatatosságban, hogy a zenét nem szabad a költészet szolgájává tenni, mert a kettő egyesítése csak a nem zeneértő közönségnek nyújt előnyt s úgy látszik annak a számára van egyenesen kitalálva. Wagner a kérdést egyszerűen megfordítja azzal, hogy a költészetet teszi a zene szolgájává, egyszersmind kimutatván, hogy a zene,

hasonlóan a többi művészethez, szintén a képzet világában keresi az eszmét, (ezért támaszkodik a költészetre) s minden más művészetnél hasonlíthatatlanul nagyobb erővel és több esz-közzel tudja azt kifejezésre juttatni, mert a költészet reflexiói és a képzőművészetek merev formái helyett az érdeklődés leg-feszültebb pillanatában fúrja be érzelmi elemét a hallgató lelkébe.

Hogy Schopenhauert a drámai cselekvény és a zene közt föllépő művészi aránytalanság ejtette csalódásba, az kitetszik egy érdekes nyilatkozatából, a melyben egy tökéletes tragikai tartalommal fölépített operát — névszerint: Normá-t — jelöl meg, mint a legjobbat, a melynek zenéje és szövege egyaránt pompás s így a lehető legteljesebb hatást is képes az emberre gyakorolni.

A zene lényegének kutatása közben meggyőződünk arról, hogy elvont lényeget benne semmiféleképen nem találunk, ellenben bebizonyítottuk, hogy a költészettel társulva egész más benyomást kelt bennünk, mert ezzel mintegy kilépve passzív szerepéből, a fogalmak régiójába emelkedik s itt hangulat-keltő erejével kiegészíteni látszik azt, a mit a szöveg csak sejtetni enged, a gondolat ki nem fejezhető legbensőbb lénye-gét. Kitűnő magyarázatát adja e viszonynak Gluck, a dalmű első nagy reformátora, Wagner Richard művészi eszményének úttörője: »a zene a költészetre az kell, hogy legyen, mi egy korrekt, szépen kidolgozott rajzra nézve a színek élénksége s a fény és árnyak jól elosztott ellentéte, mik az alakok élénkíté-sére szolgálnak, a nélkül, hogy a körvonalakat sértenék.« A fes-tészet és drámai zene ilyen egybevetése rendkívüli találó, mert a két művészet természete úgyszólván hajszálnyira egyezik. A mi a festészetben a rajz, az a dalműben a dráma, szóval az alkotásra serkentő eszme, vagyis a keresett lényeg, melyet a művészi felfogás világít meg és színez ki a festészetnél ép úgy, mint a dalműnél.

A költészet és a zene közt fennálló ezt a benső viszonyt, a mely az antik korban csupán a zene teljes pompájának kifejtésére szolgáló hangszerek hiánya miatt nem emelkedett a mai modern kor színvonalára, de a zenedrámái stílusra való törekvés a görög drámai költészetben minden kétséget kizárólag bebizonyítható, ezt a benső viszonyt megteremteni és pedig úgy, hogy a fogalom és érzelem közt tökéletes és csal-hatatlan harmónia keletkezzék, képezi a zenedráma feladatát. A zenedráma tehát a költészet és zene egy sajátos vegyülete,

a hol e két elem mindegyike határozott és önálló szereppel bír, de organikusan lévén egymással összefűzve, a szerves egésznek megcsonkítása nélkül ketté nem szakítható. Ha már most a zenedráma a világprobléma szemléletét akarja nyújtani, a zeneművész drámai formában adja a probléma vázát s azt a zene színgazdag erejével megvilágítja. A költészet szándékosan kerül minden effektust, a mit a zene is félre nem ismerhetően kifejthet s csupán az eszmét és a szituációt, vagy mint mondtuk a vázlatot adja. A zenedráma szövege ezért pusztán olvasva mindig hiányosnak és művészietlennek fog feltűnni, mert a dráma lüktető lelke a színház orkeszterébe van áthelyezve s a zene hangjai fejezik ki a szereplők érzelmeit, hangulatát, gondolatait, cselekvésük indító okait, szóval jellemüket.

Nagy tévedés volna ezek után már most azt gondolni, hogy a drámai költészetnek ilyen, jelentőségében csekélyebb mérvű szerepeltetése, azt értékében csorbítaná, vagy művészi egészében kisebbitené; e tényből csakis arra szabad és kell következtetnünk, hogy a dráma és zene közösségéből kifolyólag e két különböző művészi megnyilatkozásnak közös forrásból kell fakadnia. A már kész és idegen szellem termékére komponált zene sohasem fog a zenedráma művészi magaslatára emelkedni, mert az író és zenész érzelmi világa csakis általánosságban fognak harmonizálni, ellenben az író és zenész azon legtitkosabb gondolatait, melyek a lényegét csak sejtetik, egyéniségük eltérő volta miatt a hangok hullámaiban fognak elveszni. A zenedráma bizonyos tekintetben úgy születik, mint a népdal, a melynél a szöveg és dallam időbeli princípiuma adja a mű őseredeti, tősgyökeres zománczát s az érzelem spontán kitörése néha szinte csodálatos erővel ragadja magával az értelmi világot is. A nép naiv lelkének megnyilatkozása sohasem szült üres zenét s kevés zeneművész is van, a ki sohasem merített ebből a kiapadhatatlan forrásból, ha nem is művészi tartalmat, legalább tipikus hangulatot.

Wagner Richard géniusza ritka szerencsével egyesítette magában a költőt és zenészt. Mint költő is elsőrangú tehetség, a kit hazája egyenesen Goethe mellé helyez. Csakis ilyen nagy szellemnek sikerülhetett tehát a drámát és zenét egy közös cél szolgálatába hajtani s közöttük azt a kapcsolatot létesíteni, a mely a zenedráma megteremtéséhez vezetett. Hogy ehhez a zenének egész új felfogása volt szükséges s azt úgy tartalomban mint formában kiegészíteni illetve javítani kellett, az természetes.

Ha először a tartalmat vesszük vizsgálat alá, látjuk, hogy ennek kiegészítése végett Wagner a természetvilághoz fordult, a hol nemcsak a színeknek, hanem a hangoknak is egész oceánja veszi körül az embert, a melyek művészi utánzása már a hangulatkört érinti az érzelmek összefüggő, szakadatlan láncolatának fölkelése által. Az égdörgés ijesztő zenéje, a viharhangok kimeríthetetlen skálája, erdőzúgás, lombsuttogás, patak-moraj, forráscsobogás, a pattogó, sziporkázó tűz stb. a zene festői kifejezése által pompásan fölkeltek a művész által óhajtott hangulatot, a mit a szereplő éneke még tetszés szerint fokozhat, miáltal a színpadi jelenetnek általános szignatúrája is adva van. Hogy lehet a zenével még a viharnek is nemzeti karaktert adni, erre is Wagner nyújtott példát, a ki ősgermán tárgyú zenedrámájában a mítosz viharistenének rohanó szekerét képzeletünk elé állítva görgeti végig az orkeszterben, halljuk, a mint a sivító szélbe Donnernek az elemek fölött uralkodó kürtje beharsan, halljuk a mint a szekér tovarohan, hajtván maga előtt a tomboló elemek vészthozó fergetegét.

Egyenlőtlen a tartalomról. Sokkal fontosabb ennél a forma, a Wagner-féle speciális zenei motiváció, a melynek Wagner egyenesen minden sikerét köszönheti. E zenei motiváció ugyan már föltétlenül teoretikus kérdés, de meg kellett említenünk, mert egyrészt zenei szabályosságánál, vagyis ritmusánál fogva integráló része a tartalomnak, másrészt mert e zenei motívumok összefűzését Wagner pszichológiai alapra fekteti. A zenei motívum ritmusa és hangbeli színezete adja a tartalmat, vagyis a helyzethez illő hangulatot, a motívumnak a drámába való logikus beillesztése képezi a cselekvény rugóját, tehát nyújtja a szereplő jellemét is.

Sokkal jobban érdekel minket ennél Wagner Richard filozófiai világfelfogása, a mely a művészetnek ilyen ragyogó pompájával jut kifejezésre. Tudvalevő dolog, hogy Wagner e tekintetben teljesen schopenhaueri alapokon áll, s az is el van döntve, hogy ez a találkozás ösztönszerű. A pesszimiztikus világnézet filozófusának találkoznia kellett a pesszimizmus korának költőjével, a kinek fenkölt szellemét a század egyetemes szignatúrája ragadta művészi megnyilatkozásra. A különbség köztük csak annyi, hogy míg Schopenhauer konklúziója a nirvána vérfagyasztó nihilizmusa, addig Wagner hisz a művészi eszmék- fölszabadító erejében, s a világ megváltását lehetőnek tartja. »A két legfenségesebb vallás, a brahmanizmus és a

kereszténység a világtól és szenvedélyeinktől való elfordulásra tanítanak, miáltal egyenesen ellentállni akarnak az evolúció folyamának, a nélkül, hogy azt valóban feltartóztatnák» mondja a mester és keresi az eszközt, a melylyel az erkölcsi világ megrendült egyensúlyát helyreállítani tudná. Az eszköz a kezében van, érzi és tudja, hogy a művészet megváltó ereje oldhatja csak föl a pesszimizmust s a derült művészi eszmény alakíthatja át a kereszténység komor világfelfogását.

A megváltásnak ez a magasztos problémája ingerli már első műveiben is Wagnert, de annak teljes, megrendítő és föl-emelő kifejezését a »Niebelung gyűrűje« című hatalmas világtragédiában adja, a melynek rendkívüli (tetralógiai) méretei külsőleg is rendkívüliségét hirdetik. És itt még egyszer megragad valami. A művészet, a mely gyakran tudattalan eljárással fejezi ki a kor egyetemes világeszméjét, a zenedrámában mintegy önmagának gyújtva világot, a problémát tudatos erővel a megoldás felé tereli. Wagner Wotanja a század pesszimizmusának tipikus képviselője, a ki tragikai bukása után (itt nyilatkozik a művész tudatos eljárása) jut új világfelfogásra, a mi ugyan sorsát már meg nem változtathatja, de föloldja saját bűnének a terhe alól. Nézzük hogyan.

A tetralógiának egy isten a hőse, a germán Wotan, a ki azáltal, hogy enged az akarat kényszerítő hatalmának, az önzés eredendő bűnébe esik. Önzés által indíttatva rabolja el Alberich gyűrűjét, hogy annak titkos rúnái hatalomhoz segítsék; de a rászedett Niebelung démoni átka a gyűrű halálthozó erejét az ellen fordítja, a ki viseli. Wotan a közvetlen veszedelmet ugyan elkerüli, mert az óriás testvérpár Walhalla díjául a gyűrűt tőle kizsarolja, de a kifosztott Alberich résen áll, várva a pillanatot, a melyben a visszaszerzett gyűrű vészthozó erejével Walhallát romokba döntheti. Wotan a mindentudó Erdától értesülvén a reá leselkedő veszedelemről, elhatározza, hogy a gyűrűt újra megszerzi és a megbontott erkölcsi világrend kiengeszteléséül a Rajna hullámaiba veti.

De a megsértett világrend tragikai súlylyal nehezedik a bűnös Wotanra, ő, a ki hatalom után törve ragadtatta magát az igazságtalanság útjára, hatalmában érzi az ellenségeivel kötött szerződés szövevényes szálaival magát megkötve. Ő szorult helyzetében nincs más útja, mint új életet akarni, s abba átvinni istenségének erejét bűnös öntudatával együtt, hogy az tőle függetlenül, szabad akarattal hajtsa végre a megváltás

munkáját. És Wotan, a ki az akarat igenlése által zúdította magára a Niebelung átkát, most érzi és átszenvedi ennek az átoknak minden borzalmas hatását. A szabad, félelmet nem ismerő hős ugyancsak az élethez való akarat igenlése által az erkölcsi renddel ellenkező frigygyel köti a sorsát a nőhöz, a miért Frieka, az erkölcs könyörtelen öre, halálát követeli. Wotan saját kezével kénytelen minden reményét összezúzni és Brünnhilde walkürt, szívének legkedvesebbikét, a ki sorsa iránt benső részvétet érzett, tüztengerbe temetni. A tragikai bukás után, szenvedéseinek árán jut Wotan az életakarat tagadására. Megundorodik az élettől, a mely csalóka örömeivel az akaratot bűnre ingerli, s ezáltal a szenvedések szakadatlan láncolatát idézi elő. Nem akar többé mást, mint a véget, vágyódik az után, a mitől irtózott, az örök semmitől, a nirvánától.

Eddig tart a pogány isten szenvedése, a ki épen szenvedései árán jut a keresztény vallás negatív ismeretére, az akaranemakarására, a lemondásra. Íme Schopenhauer metafizikájának költészete.

De Siegmund és Sieglinde frigye termékeny volt, a Wälse vér új hajtást fakasztott Sigfriedben. Az erdőknek ez a vad, de ártatlan fia lesz az istenek megváltója. Megkovácsolja atyjának széttört kardját, leszúrja a niebelungi kincset őrző sárkányt és magához veszi a minden hatalom letéteményesét, a gyűrűt. Nem az akarat önzése, nem uralomvágy, irigység vagy gyűlölet sarkalják a hősi tette, csak a bátorság. Wotan szeme eleinte mély aggodalommal nyugszik a hősön, de üde, ártatlan lelkének láttára fölszabadul az undortól, melyet a világ iránt érzett, verőfényes meleg szeretet lopózik szívébe, s rá, a Wälsefire hagyja a világot.

Így teszi Wagner zsenialitása kereszténynyé a pogány istent, a ki az akarat tagadása után a legfőbb erkölcsi eszmény megismerésére, a keresztény emberszeretetre bukkan, s ez az utolsó sugár, a melylyel az istenek alkonyodé napja a világot bearanyozza.

Ezzel a világtragédia végső mozzanatához értünk. Siegfriedet az erdei madárka az alvó Brünnhilde szirtjéhez vezeti, a hol már várja Wotan, hogy hatalmának utolsó eszközével, a világrendet föntartó gerelylyel föltartóztassa, de Siegfried egy csapással kettétöri a dárdát és a tüztengerbe rohan. A hatalmától végkép megfosztott isten nem a veszteséget érzi, hanem a legyőzetés gyönyörétől meghatva bocsátja a világmegváltás

tragikus útjára az ifjút. Ő maga hatalmának roncsaival elmúlt dicsőségének fényes csarnokába, a Walhallába vonul vissza, hőseivel kivágatja a világfát és annak hasábjából trónja körül hatalmas máglyát rakat. Még egyszer magához öleli a hősoket mind és a walkürok seregét s aztán könnyben úszó szemekkel bocsátja el kedvencz hollóit, hogy neki a történekről hírt hozzanak. A pusztulás e megrázó képét Siegfried és Brünnhilde verőfényes szerelme még egyszer bearanyozza, de a normák vérfagyasztó jajjal hirdetik világgá a küszöbön álló katasztrófát. Siegfried ellenségei közé, a Gibichungok udvarába kerül, a hol a gyűrű átka őt is utoléri; Alberich fia gonosz varázsszal megejti a mitsem gyanító tiszta hőst és a legelső kínálkozó alkalommal orozva meggyilkolja. A most meginduló és a gyűrű birtoklásáért folyó ocsmány marakodás a még halála után is érző Siegfried ellentállásán megtörik és testvérgyilkosságra vezet. Senki, csak a hős özvegyen maradt hitvese, Brünnhilde, az egykori walkür, Wotan lánya érti és érzi a katasztrófa jelentőségét és súlyát. Ő, a ki előtt az isten valaha fölfedte minden szivettépő titkát, most tudja csak fölfogni az akarat tagadásában rejlő megváltás magasztosságát. Leveszi tehát Siegfried ujjáról a halálhozó gyűrűt és önzetlen áldozattal követi férjét a halálba, biztos tudatában annak, hogy e legnemesebb részvétekből fakadó diadalmas erő új életre fogja ébresztzeni a fölszabadított világot. És alighogy összecsapnak feje fölött a lángok, a megduzzadt Rajna hullámai öntik el a katasztrófa színhelyét s döntik romba a Gibichungok csarnokát. Az ujjongó sellők visszakapják a Rajna aranyát, de a habok közé fojtják Hagent is, a gyűrű titokzatos erejének utolsó tanúját. A két holló gyors szárny-csapással röptül a Walhallába, hogy Wotannak a történekr híret megvigye.

Az akaratát megtagadó, hatalmából kifosztott, tragikusan bukott isten a szeretet fölszabadító és megváltó erejével kien-gesztelve, a poraiból föltámadó ú, jobb világ tudatában maga veti az üszköt a Walhalla ragyogó csarnokába. Siegfried és Brünnhilde máglyájának lángja beleolvad az égboltozat vést-jósló bíborába, a hol a régi világ utolsó nagy tanúinak dicsőült szellemei ölelkeznek össze.

Kitűzött célunknak végére jutottunk. A kérdés tágyalásába mélyebben belemerülni, azt részleteiben is megvilágítani nem a mi feladatunk többé. A világragédia egyes föltűnő mozza-natait kidomborítani, művészi tagozatát föltüntetni a zenei

szakmunkák vannak hivatva. Mi csak összegezhethetjük az eredményt, a melyet a tárgyalás folyamán elérni szándékunk volt. Kimutattuk, hogy Wagner Richard működése a művészet elavult fogalmának lerombolásával, illetve a művészi tartalom kiegészítésével vette kezdetét s ez az út az összes művészeteknek egy esztétikai egészszé való tömörítése által a művészet rehabilitációjához vezetett. Ez alatt azt értjük, hogy esztétikai tetszésünk alapjának súlypontja az érzelmi világ köréből az értelem körébe helyeztetett át, a mi különösen a zene birodalmában keltett forradalmat, mert számtalan zenei műformának egyenesen a megsemmisülését okozta. E negatív eredmény mellett, a mely kétségkívül nagy horderővel bírt, mert a zenei formák tisztulásához vezetett, sokkal jelentősebb Wagner Richardnak az a sikere, hogy a drámai művészet és a zene közt olyan belső harmóniát és közösséget létesített, a mely *az új művészeti formát, a zenedrámát* a világ esztétikai felfogásának kifejezésére tette alkalmassá. Az ismeret problémájának a művészeti eszmény szempontjából való felfogása a »Niebelung gyűrűje« című tetralógiában öltött utolérhetetlen alakot s nyert végleges befejezést, mert a világmegváltás szívetrázó drámája ellenállhatatlanul a zeneköltő szférájába ragadott, a hol átértztük, átéltük eszméjének igazságát, minden fájdalmával és örömeivel együtt.

Wagner a tiszta kereszténység eszméibe az antik görög világ esztétikai felfogását lehelte s ezzel a vallás kiegészítését célozza. mert szerinte ez minden művészetnek a feladata. A brahmanizmus és a kereszténység — mondotta — ellenáll az evolúció folyamának, oda kell tehát hatni, hogy a világ egyensúlya helyreálljon, a mit a dogmák érintetlenül hagyása mellett, a művészet feloldó ereje által lehet elérni.

Ez a Wagner Richard új evangéliuma, a mely az egész emberiséget eszméinek közösségével, a zene nemzetközi nyelvének hatalmával egyesíteni kívánja.

Olgyay Endre.

SZEMLÉK.

„Természet és társadalom.”

— Válasz Szabó Ervin ily című bírálatára. —

A midőn néhány megjegyzést fűzök Szabó Ervinnek e folyóirat szeptemberi számában megjelent bírálatához, a mely *Allami beavatkozás és individualizmus* című dolgozatomat annak érdemén messze túlmenő behatósággal kritizálja, teljesen tudatában vagyok annak, hogy a nagy kérdéseknek egy polémia szűk keretében való sommás tárgyalása nem igen alkalmas arra, hogy azok megoldásához csak valamivel is hozzájáruljunk. Ezért lehetőleg kerülni fogom azokat a mélyebb differenciákat, a melyek egyik-másik kérdésben — p. o. a malthusianizmusra vonatkozólag — a bíráló úrtól elválasztanak és csak egy néhány olyan pontra fogok kiterjeszkedni, a melynek szűkebb terjedelme az ilyen futólagos tárgyalást megengedi.

Ezek elseje a *természettudományi társadalomtanak az organikus iskolához való viszonya*, a mely röviden abban foglalható össze, hogy az organikus iskola hívei ugyan a társadalom természettudományi felfogására törekszenek, de a társadalomnak nem minden természettudományi magyarázata vezet az organikus iskolához. Ezért Szabó Ervin tévedésben van, a midőn abból az állításomból, hogy „a társadalmi életnek sincsen más törvényszerűsége, mint az egyetemes természettudományi törvényszerűség”, azt következteti, hogy igen közel jutottam az organikus szociológiához. Az is beszélhet a társadalom természettudományi törvényszerűségéről, a ki az organikus szociológiát teljesen helyteleníti. Hogy a magyar irodalomból és éppen a Huszadik Század-hoz közel eső példát említsek: az organikus iskola heves ellenfele, Jászi Oszkár, lelkes előharczosa a társadalom természettudományi felfogásának.

A tekintetben sem érthetek egyet a bíráló úrral, hogy a társadalmi életnek ez a természettudományi szemlélete ellentétben állana az eszmék szerepének erős kidomborításával. (758. l.) Ha ugyanis a társadalom természettudományi felfogása alatt nem értjük pusztán az organikus iskolát, vagyis ha a természettudomány fogalmát nem korlátozzuk egészen indokolatlanul a *biológia* természettudományára, akkor az az eszmék szerepének természettudományi vizsgálatát is felöleli. A midőn a társadalom természettudományi felfogásáról szólunk,

a pszichológia természettudományára legalább is épp oly mértékben gondolunk, mint a biológiára.

Ezért az én dolgozatomra nem talál Szabó Ervinnek az a kifogása (754—755. 1.), hogy a darwinizmus nem adja a társadalmi fejlődés pszichológiai magyarázatát, holott e nélkül a társadalmi élet szövevényében egy lépést sem tehetünk, minthogy az ember, bármennyire is van akarata kauzálisán determinálva, öntudatosan cselekszik, lényének minden változása lelke retortáján megy keresztül. A magam részéről csak a darwinizmus szociális szerepének megállapítására törekedtem és mi sem állott tőlem távolabb, mint hogy a darwinizmussal akarjam magyarázatát adni minden társadalmi jelenségnek. Az alábbi idézet bizonyítja, hogy milyen viszonyban képzelem ezt a kettőt.

„A lelki élet — — — csak egyik módja a környezet behatásának az emberekre. — — — Van *ezenkívül* a környezetnek a szervezetre és a szervezetnek alkalmazkodására gyakorolt egy közvetlenebb behatása is, a mely a lelki élet közvetítése nélkül folyik le és a melynek mikéntjét, technikáját Darwin fedezte fel.” (*Allami beavatkozás és individualizmus*. 48. 1.)

Dolgozatom első fejezete (1—48. 1.) kizárólag lélektani oldaláról nézi a társadalmat és csak a második fejezet vizsgálja a darwinizmus szociális jelentőségét.

Szabó Ervin ellenvetéseinek legtöbbje azonban abból az eltérésből ered, a mely köztünk a természet és társadalom egymáshoz való viszonya tekintetében áll fenn. Nála a természeti rendszerint — nem társadalmi. Nálam ellenben a társadalmi mindig a természetnek egyik része. A szóhasználatnak ez a gyökeres különbsége, a melyre a bíráló nincsen kellő figyelemmel, sok konfúziónak válik okává. Így Szabó kifogásolja azt az állítást, hogy „minden társadalomtudományi kutatásnál két adott tényezőtől kell kiindulnunk. Az egyik a természet erőinek az a fejleménye, a melyet emberi szervezetnek nevezünk, a másik annak környezete: a többi világ”. Szerinte ez a szembeállítás helyesebb volna a természettudományban, míg a társadalomtudományban mindkettőnek, szervezetnek és környezetnek, túlnyomó társadalmi főkötölezettségét szem elől téveszteni nem szabad. (756. 1.)

Csakhogy én a társadalmat mindig beleérttem a környezetbe. Kifejezetten mondom is idézett dolgozatom 43. lapján:

„Minden egyes ember szempontjából a többi ember az őt körülvevő környezethez tartozik. — — — „A társadalomtudomány szempontjából persze a környezetnek ez a része különös fontosságú.” — — — „Nyilvánvaló, hogy az emberek cselekvése és boldogulása igen jelentékeny mértékben függ az őket körülvevő emberek cselekvésétől és boldogulásától. Ez már legelső kiindulópontunkból is folyó következmény. Az ember cselekvése és boldogulása ugyanis nemcsak a cselekvő szervezetben adott tényezőktől függ, hanem függ ezen szervezet környezetétől is, tehát függ a környezetnek attól a részétől is, a mely a többi emberekből áll.”

Szabó Ervin számos helyen viszont éppen azt helyteleníti, hogy én a környezetet nem bontom fel társadalmi, meg nem társadalmi elemekre s nem vizsgálom ezeknek az elemeknek hatását külön-külön. Hát ez magában véve még nem hiba. Minthogy én arra a kérdésre fektettem különös súlyt, vajjon a mai kultúremler alá van-e vetve a természetes kiválasztásnak, azt kellett vizsgálnom, hogy a mai kultúremler környezete — egészen mindegy, hogy környezetének melyik része — gyakorol-e kiválasztást. Hogy azután a Szabó Ervin által megkívánt további részletezés igen fontos érdekes problémákhoz vezetett volna, készséggel elismerem.

A terminológiák különbségéből eredő félreértések még világosabban mutatkoznak, a midőn Szabó Ervin a társadalmi kiválasztást szembeállítja a természetes kiválasztással. Szerintem egészen kétségtelen, hogy *darwini* értelemben vett természetes kiválasztást konstataálhatunk akkor is, ha ez a kiválasztás a társadalmi környezet valamelyik részére viendő vissza. Mihelyt a *survival of the fittest* (az alkalmasabbnak fennmaradása) és a kevésbé alkalmas elpusztulása útján folyik le élő lényeknek hozzáalkalmazkodása a környezethez, a szónak általánosan elfogadott értelmében természetes kiválasztásról kell beszélnünk — egészen függetlenül attól, hogy a fizikai, az organikus vagy a szociális környezethez való hozzáalkalmazkodásról van-e szó. Vagyis csak a kimustrálódás folyamatának a technikája döntő erre nézve, nem a kiválasztó tényező. Ezzel a *természetes* kiválasztással szemben ugyancsak a szónak közhasználatú értelmében *mesterséges* kiválasztásról beszélek, ha a kiválasztás nem a vak környezet, hanem a cél tudatos emberi beavatkozás eredménye. Szabó Ervin ellenben természetes kiválasztásról csak akkor beszél, ha a kiválasztó tényező nem-társadalmi tényező, és ezzel szembeállítja a *társadalmi* kiválasztást, a mely alatt egyaránt érti az általam *mesterségesnek* nevezett kiválasztást, valamint az öntudatlan, nem *mesterséges* kiválasztást is, ha ez a szociális környezetre vezetendő vissza.

Könnyű elképzelni mily zavarok támadhatnak, ha Szabó Ervin saját terminológiáját belevetíti az én dolgozatomba és azután az ő értelmében vett természetes kiválasztást tagadja ott, a hol én a magam értelmében vett természetes kiválasztásról szólok.

Még csak egy kisebb korrekcióra szorítkozom. Szabó Ervin a 749. 1. második jegyzetében ezeket mondja:

„Somló Pearst csodálatosképpen a szocializmus darwinista ellenségei közé sorozza, holott Pearson, csakúgy mint Alfred Russel Wallace és Grant Allen, nyíltan szocialistának vallja magát.”

Ezzel szemben én rajtam van a csodálkozás sora. Én ugyanis ott, a hol Pearst említtem (63. 1.), semmiféle vonatkozásban sem beszélek szocializmusról és egyáltalában nem állítom, hogy Pearson a szocializmus ellensége.

A bírálat ama pontjait, a melyekben Szabó Ervin fejtegetéseire kell csatlakoznom, mint p. o. a történelmi materializmus kérdésében, a melynek Szabó Ervin egyik legkiválóbb magyar ismerője, e helyen mellőzhetem. És elhallgathatom ellenvetéseimet azokra a pontokra nézve is, a melyekben Szabó Ervin dolgozatom értékére vonatkozólag túlságos elnézéssel nyilatkozik.

Somló Bódog.

Válasz Somló Bódognak.

Somló Bódog fönti válaszára megjegyzéseimet rövidre feghatom. Két alapvető kérdés kiesik e vita keretéből: a malthusianizmus, mert tisztázása valóban nagy apparátust igényelne, és a történelmi materializmus, a melyhez nagy örömmre most már Somló is csatlakozik. Marad egy lényeges differencia: a természet és a társadalom, a természettudomány és a társadalomtudomány viszonya körül.

En azért tartom szükségesnek, hogy a természeti és társadalmi közt szoros határvonalat húzzunk, mert még akkor is, ha mindkettőnek tudományában azonos módszerekkel dolgozunk, az elért eredmények igen különböző értékűek. A természettudományban egyetemes és *örök* törvényeket megállapíthatunk; ellenben minden társadalmi törvény csak *történelmi* érvényességű, csak *bizonyos* társadalmi rendben ural-

codik. Így például több-kevesebb kizárólagossággal elismerik ma az osztályharczok társadalommozgató nagy szerepét; bizonyos azonban, hogy addig, a míg élelmiszereknek a társaságban élő emberek nem voltak szükében, mielőtt kialakult a magántulajdon, a munkamegosztás — nem voltak osztályharczok; s nem lesznek oly társadalomban sem, a melyben az emberek szükségleteiket könnyen kielégíthetik, nincs magántulajdon és ezen alapuló jövedelemeloszlás. Hasonlóan történeti érvényességű az értéktöbblet törvénye, vagy a történelmi materializmusé, stb.

Ennek pedig nagy jelentősége van. Örök törvényekkel szemben küzdelmünk hasztalan. Ellenben, ha fölismertük valamely törvény történeti relativitását, nemcsak lehet, de kell is azon fejlődésállapot felé törekednünk, a melyben a társadalom más, magasabb ritmusú törvényei érvényesek majd.

Ebből nyilvánvaló az is, hogy a természet és a társadalom közt közösség is van. Közös annak megismerése, hogy nem valami kívül álló (ideális) hatalom intézi a világ sorsát, hanem reális, pozitív természet i és társadalmi erők; közös ebből folyólag az evolúció törvénye.

A természettudományi világnézet ma mindnyájunké.

Ha tehát én — Somlóval ellentétben — a természetit a társadalmitól szorososan elkülönítem, ez nem a dolgok természettudományos szemléletétől való eltérés. Mondhatnám azt is: örök természeti és időleges természeti törvények. E helyett helyesebbnek tartom a természeti és társadalmi megkülönböztetését.

Ezért azt gondolom, hogy nemcsak terminológiánk ütközik e kérdésben össze és okoz bonyodalmat.

Bizonyos azonban, hogy bennem is van a hibának egy része, ha bírálatom azt a hitet kelthette, hogy a természetivel szemben domborítom ki a társadalmit, holott a természetüm akartam.

Fejtegetéseim nem elég szabatosak. Mindjárt bírálatom elején magam toltam hamis látószögbe az egész vitát, a mikor Somlót az organikus iskolával rokonságba hoztam. Ezt nem akartam s akkor is hittem, hogy „a társadalomnak nem minden természettudományi magyarázata vezet az organikus iskolához”. A Somlóé sem. És a természetinek és társadalminak fent jelzett megkülönböztetését akartam Somlóval szemben érvényesíteni, a mikor azt mondtam, hogy „a társadalmi és természeti törvényszerűség Somló-féle parallelizmusa . . . ellentétben van az eszmék szerepének erős kidomborításával” (758.1.). A tudatos emberi cselekvést mint *változtató társadalmi* erőt akartam az örök természetivel szemben kiemelni, a mit Somlónál nem láttam eléggé kidomborítva. De bizony magam sem beszéltem elég szabatosan és világosan.

Hogy Pearson tekintetében tévedtem, a félreértést keltő idézetnek újraelolvasása után készséggel elismerem.

Szabó Ervin.

A nő helyzete.

Charles Letourneau: La condition de la femme dans les diverses races et civilisations. (Bibliothèque Sociologique Internationale. Tome XXVI.) Paris, Giard et Briere, 1903. XVI+490 I. 11 fr.

Letourneau, a francia szociológiai irodalom mult évben elhunyt elsőrangú munkása, az École d'Anthropologie-n a szociológia tanára s az Institut International de Sociologie néhai alelnöke, jelen

munkájában a nők szellemi, jogi, társadalmi és politikai fejlődésének kutatásával fejezte be a társadalmi fejlődés minden ágára kiterjeszkedő óriási munkásságát.

A szociológia feladatának és módszereinek rövid érintése után sorra tárgyalja a fekete, sárga és fehér fajok asszonyainak helyzetét a családban, a társadalomban, az államban, s ott, a hol erről egyáltalán szó lehet, — a szellemi élet terén; röviden vázolja a nők fejlődését az európai kultúrnépek keretében, s a nők jövőjébe vetett futó pillantással zárja érdekes fejtegetéseit.

Módszere: az összehasonlító etnográfia. Minden hipotézis, konjektura nélkül, a kétségbevonhatatlan tények alapján akarja megrajzolni a nők evolúciójának egyes lépcsőfokait, módszere tehát nem is lehet más, minthogy az utazók, etnográfusok ezernyi hiteles feljegyzéséből megalkotja a nők helyzetének képét a *jelenben* egvenként minden népre, minden törzsre — különösen a kevésbé ismert vad törzsekre — vonatkozáva, azután az így nyert egyes képeket fokozatos sorrendbe állítja s így alkotja meg a nők fejlődésének menetét, a legbarbárabb állapottól — az állati élethez legközelebb álló ausztráliai törzsektől — fel a mai kulturállapotig.

Ezen módszer azonban egy nyílt kérdést vet elénk: az ausztráliai szigetvilág nőinek *jelen* helyzete elfogadható-e a nők évezredes evolúciója kétségtelen kiindulópontjául? Szerzőnk e kérdésre nem-mel kénytelen felelni, a mennyiben Ausztrália első látogatói s későbbi leírói feljegyzéseinek különbségéből, másrészt maguknak az ausztráliaiaknak mitológiai emlékezéseiből megállapítható, hogy a clanrendszer itt, a legalsóbb fokú emberi társadalomban sem található már a maga eredeti szervezetének egyszerűségében, hanem a fejlődés kétségtelen nyomai észlelhetők rajta. Mi tehát a nők fejlődéstörténelmének végső kiindulópontja? Szerzőnk e kérdésben expressis verbis czáfolja, kétségbevonhatatlan adataival azonban támogatja a matriarchátus teóriáját, a melyet *Bachofen* fejtett ki először s melyet a szocializmus sietve iktatott be tudományos fegyvertárába (*Engels: Ursprung der Familie, Bebel: A nő és a szocializmus*). Letourneau adatai, mint említettük, a matriarchátus mellett szólnak. Az állati nőtények helyzetét illetőleg szerzőnk megállapítja (p. 9.), hogy az állati egyesületekben a nőténynek gyengébb alkata mellett sem kell feltétlenül az erősebb hím alárendeltjének lennie, sőt a magasabbrendű állatok az emlősök között a családi életben a nőtényé a főszerep, s akár monogamikusak, akár poligamikusak is ezek az állati családok, a nőtények helyzete általán véve nem oly szolgálai és elnyomott, mint az emberi egyesületekben. Szerzőnk ezen általános tételei, úgy hiszszük, nagyban hozzájárulnak a matriarchátus kérdésének megvilágításához. Tovább menve szerzőnk, megállapítja (p. 23.), hogy az ősemberek, ép úgy, mint az állatok, nem ismerték a vérrokonságot. Az első s egyedüli, a mit kézzelfoghatóan meg tudtak állapítani, az

anya és a gyermek viszonya volt. Melanéziában ma sem sejtik az atya s gyermeke viszonyát, úgyszintén a már magasabb fokon álló pápuák sem, úgy hogy az atya s leányai között a nemi érintkezés megengedett dolog (p. 29.). Természetesen ily körülmények között másról, mint az anya elsőségéről szó sem lehet, s a nők elsőbbségének világos nyomai láthatók pl. az ausztráliaiaknál, a hol az idősebb nők a tanácsban ülve, szavazati joggal bírnak a legfontosabb ügyekben is. Vegyük hozzá, hogy ott, hol a magántulajdon-rendszer kifejlődött, a legalacsonyabb fokon is, pl. a pápuáknál az örökösödés kizárólag anyai ágon történik (p. 27.), továbbá szerzőnknek ama minden valószínűség szerint helyes tételét, hogy a nők helyzete eleinte nem volt oly elnyomott (p. 25.), s nyilvánvalóvá lesz, hogy szerzőnk adatai tényleg a matriarchátus mellett foglalnak állást.

A fejlődés további főiránya: a patriarchátus a matriarchátus fölé kerekedik, az atya jogai az anya jogai fölé, a férj *urává* lesz feleségének, a nő rabszolgája lesz a férfiúnak. Ezen óriási fordulat részletes megrajzolása alkotja a mű fő részét. Sajnos, e hosszú fejlődés minden stádiumát, a nők kálváriájának ezernyi fájdalmas stációját e helyütt nyomon nem követhetjük, csak fő indító okát jegyezzük ide, a mi szerzőnk szerint nem más, mint hogy a nőt anyai kötelességei gátolták, hogy fegyverrel kezében, fentartsa felsőbbiségét vagy legalább a férfival való egyenlőségét (p. 98.).

A harczias típusú társadalomban tehát a nőt fizikai gyengesége szolgáltatja ki a férfi fizikai erejének, ebből folyik azután alárendeltsége a családban, a társadalomban, az államban. Minő lesz már most a nő helyzete az ipari típusú társadalomban? Szerzőnk, műve végén, e kérdésre a lehető legvígasztalóbb feleletet adja. A mily mértékben az ipari típusú társadalom munkája a fizikaiból az értelmibe megy át, oly mértékben emelkedik a nő munkájának értéke is s gazdasági értékének megfelelőleg azután oly mértékben fogja jogait is érvényesíteni a családban, a társadalomban s az államban egyaránt.

Úgy tartjuk, az a kifogás szerzőnk műve ellen, hogy művében a kultúrnépek rovására nagyon sokat foglalkozik a természeti népekkel, ép oly kevéssé megokolt, mint Paul *Barth* hasonló kifogása Herbert *Spencer* szociológiája ellen. Szükségessé teszi ezen eljárást egyrészt a kultúrnépek története, szociológiai értékű adatainak szörnyű fogyatékosága, másrészt, szerzőnk jelen munkáját illetőleg, azon körülmény, hogy a nők helyzetét a kultúrnépek keretein belül Paul *Gide* már évtizedekkel ezelőtt megrajzolta „Le droit des femmes” című művében. Letourneau kötete hatalmas bevezetés Gide kötetéhez, a kultúrnépekre vetett rövid áttekintésével együtt összefoglaló nagy fejlődéstörténete a nők helyzetének, s egyúttal mintája az induktív szociológiai kutatás módszerének.

Dr. Császár Mihály.

Társadalmi Múzeum Budapesten.

Jelentés a Társadalmi Múzeum berendezéséről és annak első évi munkásságáról. Közzéteszi dr. Navratil Akos, a múzeum vezetője. Budapest: a Társadalmi Múzeum kiadása, 1903. VIII+347 oldal, 8° (A Társadalmi Múzeum kiadványai, 1.).

A külföldi hasonló intézmények közül, a melyeknek vázlatos ismertetését Navratil Akos jelentésében is megtaláljuk s a melyekhez újabban a Huszadik Század novemberi számában ismertetett Institut Solvay járul, (nézetünk szerint a magyar Musée Social megalkotásánál csakis azoknak kellene mintául szolgálniuk, a melyeknek tartalma tényleg megfelel nevüknek). Miként egy etnológiai vagy egy régészeti, vagy egy zoológiai múzeum valóságos laboratórium, a melyben a szaktudós nemcsak tárgyának mintapéldányokban, praeparatumokban, könyvekben stb. megrögzíthető teljes anyagát a tudományos rendszer szerint rendezve megtalálja, hanem a mely a tárgy természete szerint dolgozótermek, kísérleti termek, enquétek, utazási ösztöndíjak stb. stb. létesítése által a tudomány továbbépítésének előmozdítását is céljának tekinti, úgy az igazi társadalmi múzeum is valóságos szociológiai laboratórium kell hogy legyen, fölszerelve a szociológiai kutatás minden eszközeivel. Nyilvánvaló, hogy ez nem lehetne munkás-egészségügyi múzeum vagy efféle, sőt egyáltalán nem szorítkozhatnék arra, a mit a szociális kérdésnek neveznek, mert ez a társadalomtudományban csak egy kérdés (bár kétségtelen; hogy ma a főkérdés, a mely a szociológiai kutatást egyáltalán megindította, s ezért és folytonos aktualitása folytán a cenztrális helyet a szociológiai laboratórium munkálatai közt is megtartaná). Vagyis olyasminnek kellene lennie, a mi a párisi Musée Social vagy a bruxellesi Institut Solvay.

Tudjuk jól, hogy az ilyesmi Magyarországon ma utópia: nincsenek sem Chambord-jaink, sem Solvay-ink, az állam pedig egyelőre sókkal sürgősebb kulturális feladatainak sem akar megfelelni, tesszük csak az elemi oktatás általánossá tételének. A mellett nagyon kétséges, hogy éppen a társadalomtudományi laboratórium megfelelhetne-e céljának mint állami intézet? Hisz folytonosan összeütközésbe kellene jönnie az állammal. Teljesen értjük és méltányoljuk ezért Navratil Akos álláspontját, a ki a szervezés iránt tett első javaslatában az intézményt már csak szociálpolitikai múzeumnak kontemplálta; s ha már itt is csak a magyar anyagnak gyűjtését tűzte ki célul, — a melylyel ugyan inkább azt lehet demonstrálni, hogy mi *nincs* Magyarországon — ezt a korlátozást is nyilván a rendelkezésre álló eszközök elégtelensége kényszerítette rá.

De még ez is mivé lett a gyakorlatban! A Társadalmi Múzeum alapító okmánya szerint „a létesítendő intézmény feladata volna egyrésztől gyűjtőhelye és anyagforrása lenni a helyes irányú szociális politikának, másrészt kutató állomásává fejlődni az egyes intézmények és intézkedések hatásának és működésének, valamint a fennálló viszonyok kihatásának ... E mellett azonban ki fog terjedni a társadalomtudomány, illetve gazdaság egyéb ágaira is, melyek együttvéve nyújthatják csak hű képét országunk egész szociális életének”.

„Jelzett feladatához képest az intézett működésének iránya kettős lesz: elméleti és gyakorlati”.

Következik ezután három oldalon ezeknek a feladatoknak részletezése. Oly program, a mely még korlátozás keretében is nagy feladatkört nyit a múzeumnak.

Csak hogy ehhez pénz kell és ember. A minisztérium pedig adott a múzeum céljaira 12,000 koronát, az ügyek ellátását pedig *mellék-hivatalként*, délutáni foglalkozásul bízta két hivatalnokára.

Hogy ily eszközökkel lehet-e eredményt elérni, legjobban megítélhetjük, ha a külföldi szociális múzeumok költségvetését nézzük. Navratil jelentésében idézi, hogy a párisi Musée Social-t közel 1³/₄ millió frankkal alapította Chambord gróf, évi jövedelme körülbelül 14,000 frank; az új berlini Soziales Museum-ról olvassuk, hogy az építés költségei 1.043,000 márkára rúgtak, az igazgatási költségek az első évben 70,000 márkára. Mit lehessen hát 12,000 koronával tenni?

Valóban elismerésre méltó az az eredmény, a melyet Navratil ilyen körülmények közt elért, daczára annak, hogy hiányoznak — mint látjuk — az intézet sikeres működésének úgy anyagi, mint szellemi előfeltételei.

A múzeum eddig gyűjtött anyagának részletezésében itt nem követhetjük a jelentést, a mely a 95. oldaltól a 326-ig. 230 lapon számol be erről. Csak említjük, hogy még olyan anyagnak a megszerzése, a melynek szolgáltatása az illetőkre (hatóságokra és magánosokra) semmiféle teherrel sem járt volna, a legnagyobb nehézségekbe ütközött, sok esetben egyáltalán nem sikerült, azoknak közönye és tudatlansága miatt.

Nézetünk szerint a Társadalmi Múzeum szűkre szabott föladat-körében is szépet produkálhat még, ha megadják működésének lehetőségét azzal, hogy nemcsak dotációját emelik, hanem olyan emberekre bízzák, a kik egész erejüket az intézménynek szentelik. Nyilvánvaló, hogy 12,000 koronából nem lehet nagy lakás bérét üzetni (most a dotációnak majdnem felét, 4600 koronát), szociálpolitikai könyvtárt gyűjteni, igazgatót, tisztviselőt üzetni, stb. és a mellett még a múzeum tulajdonképeni céljaira is juttatni.

A múzeum jelenleg a Ferencziek-terén levő Király-bazárban van, a Közgazdasági Társasággal közös helyiségben. Olvasótermét ajánljuk olvasóink figyelmébe. 53 társadalom-tudományi és szociálpolitikai folyóiratával ma Budapesten a leggazdagabb folyóirat-könyvtár. A tulajdonképi könyvtárban — melynek katalógusa a jelentésben le van nyomtatva — nélkülözzük az anyag gyűjtésében és rendezésében az egységes szempontot. (óe.)

A természettudományok befolyása a modern világ-nézetre.

Über den Einfluss der Naturwissenschaften auf die Weltanschauung. Vortrag gehalten auf der 75. Versammlung deutscher Naturforscher und Ärzte zu Cassel am 21. September 1903 von Albert Ladenburg, o. Professor der Chemie an der Universität Breslau. Leipzig. Veit u. Comp. 1903. 35 old.

A német természettudósok és orvosok ez idei casseli gyűlésének jelentős tárgyai közül a nagyközönséget leginkább érdeklő Ladenburg tanár főnti című előadása, a mely most nyomtatásban is megjelent. Erdemesnek tartjuk a népszerűen tartott dolgozatot arra, hogy eszmenetét a következőkben visszaadjuk.

Ladenburg először vázolja az egykori ember világnézetét, a mely szerint úgy a föld, mint az ember, az Isten fia, állott a Mindenség központjában: körvonalazza a biblia, a zsidó és keresztény vallás, a görögség, a hellén természettudomány, bölcsészet és művészet.

a humanizmus és renaissance óriás befolyását modern kultúréletünkre. azután behatóan méltatja Columbus, Kopernikus, Kepler, Newton és Galilei fölfedezéseit, a melyek az emberi lángész évszázados önfeláldozó küzdelmei árán teljesen megdöntötték a régi világnézetet, s az ember igazi helyét kijelölték a világegyetemben. Az ember a föld lakója. A föld csak egyik darabontja egy napnak. Ilyen nap is számtalan van, s ki tudja nincs-e meg minden álló csillagnak a maga sok darabontja, a melyek ép úgy lakottak, mint földünk, hozzánk hasonló lényektől? Világos lett, hogy az ember semmi ebben az alig fölfogható végtelenségben. Álom volt, elbizakodott és teljesen tarthatatlan álom, a mely az ember elé teremtőjéhez való közeli viszonya délibáb-ját tükrözte, ahhoz a teremtőhöz való viszonyát, a ki állítólag saját képemására alkotta. *Goethe* egészen helyesen jellemzi ezt az álláspontot, a mikor a föld szellemével ezeket mondatja Faustnak: „Te ahhoz a szellemhez hasonlitsz, a kit fölfogsz, nem reám.” Igazában nem tudunk képzetet alkotni arról a lényről, a ki ezt a világot teremtette. Csak csodálatot érezhetünk e teremtés láttára, köszönettel adózhatunk azoknak, a kik ismeretére elvezettek, különben pedig szerényen meg kell maradnunk a végtelenségben minket megillető szerepkörben. Egykori világnézetünk forrása: a biblia nem valami természetfölötti lény kinyilatkoztatása, hanem emberi mű, mint minden könyv, bár magas erkölcsi és nevelő értékét, valamint költői szépségét nem lehet letagadni.

Ladenburg ezután történelmi áttekintésébe beállítja a többi nagy természettudós (Lavoisier, Julius Robert Mayer, Helmholtz, Gay-Lussac, van der Waals, Joule, Faraday, Kirchhoff stb.) alakját, s röviden összefoglalja korszakalkotó fölfedezéseiket. Majd így folytatja:

„Hát nem bizonyítják-e elegendőképen *minden* természeti jelenség törvényszerű folyamatát ezek a törvények, a melyekhez még igen sok járul? En azt hiszem, hogy igen. Ha az ember fölgondolja, hogy ilyen közérvényű tételek fölfedezése és formulázása csak egészen kiváló szellemeknek sikerül, ha fölgondolja, hogy a természettudományok még csak 400 éve léteznek, s hogy csak Newton óta, azaz 220 éve nyertek általános jelentőséget, hogy csak azóta taníttatnak, úgy bizvást állíthatja az ember, hogy a következő századok ebben az irányban újabb fölvilágosításokat fognak hozni, s minden ellenmondást el fognak némítani. De már most is állíthatjuk, hogy a csodahit semmivé oszlik, hogy sohasem történt csoda és sohasem történhetik csoda. Minden természeti jelenség természetes, a természetfölötti pedig csak fantaszta és tudatlanok agyából szülemlik.

Nagyon bajos azonban a személyes isten kérdése természettudományi szempontból. Minthogy nem tudjuk, honnan erednek a világot kormányzó törvények, s minthogy ezek a törvények nem adnak magyarázatot a világ keletkezése felől, teljesen jogosítva vagyunk egy világtերemtőt mint mindenható istent elképzelni, ha ez a világ teremtése óta többé nem is állhat a törvények *fölött*, mert különben mindenhatóságának valahol és valamikor csak meg kellene nyilvánulnia. Mi nekünk *most* úgy kell őt gondolnunk, mint ezeknek a törvényeknek megtestesítését.

De e kérdés minden irányban kielégítő megoldása előttem alig látszik lehetségesnek. Semmi esetre sem megyek annyira, mint David Friedrich *Strauss*, a teológus és bölcselő, a ki istent a fantázia szüleményének jelenti ki. „Der alte und neue Glaube” című művében szó szerint ezeket mondja: „Az Univerzum eszméje mindazzal a tartalommal megtölthető és gazdagítható, a mit a természeti és erkölcsi világ-

ban mint erőt, életet, rendet és törvényt megismerünk; ezen túlmennünk sohasem fog sikerülni, s ha mégis megpróbáljuk s a világegyetemnek szerzőjét, mint abszolút személyiséget képzeljük el, úgy minden eddigi előre kitanít, hogy lényegében képzeletszüleményt alkotunk.”

Persze, hogy e dolgokban mindenki számára tág tér nyílik a vélekedésre, úgy hogy nevelés, tanulmányi pálya, nem, kor, nemzeti-ség, lelkiismeret, társadalmi osztály stb. lényeges befolyással lehet, s az egyéni hajlammak is nagy szabadságot kellene biztosítani. Annál sajnósb, hogy ép ezek a sok emberre nézve legfontosabb kérdések egészen megszabott normák és előre körülírt sémák szerint tárgyalatnak, s kiki már ifjúságában egyenesen kényszerítetik elhatározni magát ily sémára s — legalább általában — arra, hogy ezt egész életén át megtartsa. Itt még sok a reformálni való, de ezt csak akkor lehet elkezdem, ha az általános műveltség nem lesz többé tisztán humanisztikus, mint ma, azaz nem fog mérőben a holt nyelveken és grammatikájukon alapulni: az általános műveltségnek a természet és törvényei ismeretén kell fölépülnie. Ehhez azonban nem csak az tartozik, hogy — mint eddig kizárólag tettük — csak az élettelen természettel foglalkozzunk, mert a szerves anyag, a biológia, fiziológia és pszichológia is oly fontos eredményeket érleltek meg, a melyeket lebecsülni nem szabad”.

Szerző ezután áttér *Darwin* elméletére, a mely nemcsak a biológia egész mezejét termékenyítette meg annyira, hanem az embernek a földön való szerepét is élesen megvilágítja. Mily túlzott volt a múltak fölfogása! Akkor a teremtés végcéljának tekintették az embert, s minden más élő lény csak arra látszott teremtve lenni, hogy az ember szükségleteit, sőt élvezetvágyát kielégítse. A teleológiai elméletek, a melyeknek még a múlt században is sok pártfele volt, azt tartották, hogy egész állati vagy növényi osztályok létét visszavezethetik a haszonra, a melyet az emberre háritanak. Mi más lett mindez ma!” Ugy hiszszük, közeli genetikus viszonyt ismertünk föl az ember és bizonyos magasabb állatfajok közt s leveztjük az embert s bizonyos állatokat egy- és ugyanabból az ősförmából. Ha az ember előnyben is van a *beszéd* tekintetében minden más állat fölött, ha lelke s értelme kétségtelenül sokkal magasabb fokon áll, másrészt az állatoktól sem tagadhatunk meg bizonyos megértetési eszközöket és sok cselekedetük lelki folyamatokra enged következtetni. Engedjék meg, hogy itt egy kis történetet adhassak elő, a mely *Wundtnak*, a híres lipcsei pszichológus saját élménye s elbeszélése: „Fiúkoromban galambdúcshoz hasonló légyfogót rendeztem be. A legyeket szétszört cukor csalogatta s ha a csapdába mentek, megfogtam őket. A légyfogó mögött másik tartó állott, a melyet egy zavarral a légyfogó felé meg lehetett nyitni, vagy el lehetett zárni. Ebbe a helybe nagy keresztespókot tettem. A fogót és a tartót üvegablakocskákkal láttam el úgy, hogy mindent, a mi történt, kényelmesen megfigyelhettem. Eleivel mi érdekes se történt. Ha néhány légy fogságba került s a závart félre toltam, a keresztespók természetesen rárontott áldozataira s elnyelte őket. Egy nap azonban különös felfedezést tettem. A mikor egyszer a závar távollétemben véletlenül nyitva maradt s megint be akartam zárni, szokatlan akadályt vettem észre. Közelebről vévén ezt szemügyre, kitűnt, hogy a pók közvetlenül a kinyúló závar alá sok-sok vastag fonalat szőtt, a melyek mint megannyi erősen kifeszített kötél gátolták a závar becsukását.” Wundt ugyan a pók cselekedetét tisztán eszmetársításra vezeti vissza s minden komplikált megfontolást kizár, mégis kétségtelen, hogy itt képzetek és érzetek, tehát lelki folyamatok

működtek. S a ragaszkodásnak és hűségnek, a belátásnak és értelemnek mily vonásait ismertetik meg velünk a magasabbrendű, különösen a házi állatok, kivált a kutya, úgy hogy az állatok lelki világát illetőleg nem kételkedhetünk.

Ez azonban különösen akkor válik fontossá, ha most a világnézet legnehezebb és legszövevényesebb kérdése: a halhatatlansági tan felé fordulunk. Nincs kérdés, a mely gondolkozásunkba és érzelmeinkbe oly mélyen belevágná, mint ez s ép ezért nagyon bajos lesz, hogy én, mint nem pszichológus tárgyaljam ily ítélőképes közönség előtt. De themám követeli, hogy ezt a kérdést is érintsem.

Nos, így vélem, ha az ember számára halhatatlanságot igénylünk, bajos dolog azt az állatoktól megtagadni. De hová vezetne, ha az állatok halhatatlanságát is elismerjük? Ezt nem tartom lehetőnek s ez egy ok a sok közül, amely megakadályoz, hogy ezt a szép és vigaszteljes gondolatot valószerűnek vegyem.

Ismernék-e a lélek valamely substratumát? Én semilyent nem ismerek. Mi legyen hát halhatatlan? Lehet-e a tudományos elvekkel összhangzó képzetünk a továbbélés módjáról? En nem ismerem ennek lehetőségét. Azután, melyik lélek halhatatlan? Gondoljanak a tudomány és művészet kiváló embereire, vagy államférfiakra, bölcselőkre, vallásalapítókra, a kiknek lelke legmagasabb virágkorukban bizonyára megérdemelte a halhatatlanságot. Nos, ezek az emberek megvénülnek, zsémbesekké, savanyukká, sőt talán gyerekesekké is válnak, mielőtt meghalnak. Hát minő léleknek adják meg a halhatatlanságot? Az ép az imént meghalténak, a kié ezt már nem is érdemli meg, vagy annak a léleknek, a mely már nem is létezik? Efajta nehézségekkel lépten-nyomon találkozunk. Én azonban csak egyet emelek ki, mert ez alkalmat ad nekem arra, hogy emlékeztessem önöket arra a szép előadásra, a melyet tavaly *Eiselsberg* bécsi tanár úr tartott hasonló gyülekezetben. Tőle hallották, ha még nem tudták, hogy a pajzsmirigy teljes kiirtása esetén az illető betegek sokszor meghülyülnek, azok lelküket úgyszólván elvesztik. Hogy vélekednek ebben az esetben a halhatatlanságról?

Azt hiszem, hogy itt minden más kérdésnél inkább a *kívánság* atyja a gondolatnak, mert nem ismerek egyetlen, tudományosan meg-edzett tényt sem, a melyre a halhatatlansági hit érdekében hivatkozhatnánk. Azt vetik talán ellenem, hogy a sziklaszilárd meggyőződés, a mely e tan igazságáról a legtöbb ember öntudatában él, biztosítéka igaz voltának. Én merem ezt kétségbevonni. A ki nem hisz vakon, a ki a hiten gondolkodik, könnyen elveszti. Nézetem mellett tanúnak idézem a már sokszor Említett Wundtot, a ki a személyes halhatatlanságot a lélektani kutatások eredményeivel nem tartja összegeyztethetőnek.

Azt mondhatnák, hogy ekképen a természettudomány és következetes keresztülvitele minden positiv vallás tagadására vezet, minek folytán a legtöbb ember elveszti minden eszményét. Az ég elnéptelednek, a képzelet megsemmisül s cserébe kapunk: vasutakat, távírókat, villamos fényt, mesterséges színeket stb. Már hallom a kiáltást: „Ti természettudósok szétromboljátok a boldogságot, a halhatatlanságba vetett erős hitet s mit adtok értők? Gyárakat és a társadalmi nyomort!”

Ez a szemrehányás valótlán és igazságtalan s pár perez türelmet kérek, hogy megezáfoljam. Ez annál szükségesebb, mert mindazok, a kik előttem hasonló álláspontot képviseltek, ép itt szenvedtek hajótörést.

Állítom, hogy a múlt századok majdnem minden humánus törekvését főkép a fölvilágosodás idézte elő, a melyet a természettudo-

mányoknak köszönhetünk. Ezt szigorúan bebizonyítani ugyan nem tudom, de ép annak a megismerése, hogy e világ nyomoráért *nincs* kárpótlás egy túlvilági létben, *szükségkép* arra vezetett, hogy e földi léteket jobban rendezzük be”.

Ladenburg ezután vázolja az emberiségi törekvések kifejlődését. Alapjuk az egyéni szabadság eszméje, a melyet Anglia formulázott szabatosan a Habeascorpus-aktában, főleg *Shafiesbury* és barátja s orvosi tanácsadója: *Locke* hatása alatt. *Locke* tudvalevőleg teljesen természettudományi alapon áll.

A szabadság eszméje Amerika földjén kitágul a politikai függetlenség eszméjévé. (1774-iki filadelfiai kongresszus manifesztuma.) Majd Franciaországban *Voltaire*, *Diderot*, *Rousseau* stb. hatása alatt s Amerika barátja, *Lafayette* indítványára (1789 július 11) még gazdagabb tartalmú formulát nyer az emberjogokról szóló híres nyilatkozatban. (Népszuverenitás stb.)

A természettudományok nyomában járó fölvilágosodás sok véráldozatot is kívánt, de a vér nem folyt áldás nélkül. A fölvilágosodás ásta meg a hűbérvilág sírját, egyengette az egyenlőség és testvériség útját, neki köszönhető a jobbágyok és rabszolgák millióinak fölszabadítása. Ezzel azonban még nem tett meg mindent. Hátra van még, hogy újabb milliók létét emberhez méltóbbá, igazságosabbá tegyék. Az új század ehhez képest minden kultúrállamra rárójja a szociális törvények hozásának nagy feladatait.

„Még fontosabb azonban, hogy a fölvilágosodás által, a melyet első sorban a természettudományoknak köszönhetünk, a türelem, testvériség és békeszeretet szelleme keletkezett s hogy komoly kötelességünknek valljuk e világ szegényeinek és nyomorultjainak támogatását, sorsuk könnyítését, nem pedig azt, hogy a bizonytalan túlvilággal vigasztaljuk őket.

„Munkás emberszeretet” — ez legyen tehát jelszavunk.”

W.

A szegény ember megszólal.

Jehan Rictus: Les solilotjues du pan »re Dessins de Steinlen. Paris, 1903. P. Sevin et E. Rey.

Herbert Spencer egy indiai néptörzs szokásáról tesz említést, melynek etikai mélysége gyönyörű: a hitelező, ha már sehogy sem tud szert tenni künnlevő pénzére, elmegy az adós házához, leül ajtaja elé és ottmarad étlen-szomjan, a míg adósa eleget nem tesz kötelességének. Se büntetés, se végrehajtás, se börtön. A hitelező egyszerűen elmegy az adós szemeláttára — éhezni.

Ez a különös és hatalmas ostrom jut eszünkbe *Jehan Rictus* verseiről, melyek sápadt nyomorukat elviszik a bourgeois társadalom küszöbére, mintha mondanák: íme eljöttünk. Adós, hogy láss. Nem bántunk, nem fenyegetünk. Csak éhezünk.

E könyvnek fekete címlapjáról messzire világít egy rémesen sápadt arc. Párist, melyben született, Párist, melynek fényes utcáin suhan végig nyomora, e halálos keserőség lázba hozta, óriási érdeklődést keltett, a szalonokban kapkodták, a kritika majdnem tövistelen koszorút font neki, a szépségben, luxusban, gyönyörben kimerült és

elfásult metropolis hálásan kiáltá feléje, a mit Viktor Hugo mondott Beaudelairenek dicséretül, olvasván a „Fleurs du mal” démoni verseit: „Vous avez créé un frisson nouveau!” Önmagát Jehan Rictus így vezeti be: „Megszólatatni végre a Szegény Embert, azt a jó Szegényt, a kiről az egész világ beszél és a ki mindig hallgat: ez az, a mit megkíséréltem.” És valóban Jehan Rictus szegény embere a közvetlenség megrázó erejével hat reánk és beleég szemünkbe a kétségbeesés, a mint könyvének lapjai fölé hajolunk. De a ki így szól hozzánk, az nem a közönséges szegény ember; az egy új szegénység és már nem csupán a régi fájdalom. Itt nincs szó állati rabszolgaságról, mely a skepszis vértelen ajkára adta az ígét, hogy „boldogok a lelki szegények”. Itt nem is a munkás keze szorul ökölbe, a kit az osztálytudatosság széruma már maholnap minden ellentállásra felavat és minden bátorságra megtanít. Ez a csilinderes koldus kikapcsolódik a szocializmusból. *Gyökere* ott van — de reményei nincsenek sehol, „J'suis l'Homme' Modern' qui pouss' sa plainte” így jajdul fel és távol áll a népboldogító szocialistától csak úgy, mint mindenki mástól, mint az éhező minden jóllakottól. („Moi je m'dirai: Quiens, gn'a du bon! L'jour ou j'verrai les Socialisses Avecz leurs z'amis Royalisses Tomber d'faim au Palais Bourbon.”) Ő nemcsak élni akar. Óh, először élni, *enni* azonnal, de aztán szeretni, boldogulni, fenékgig őríteni a serleget, mely előtte habzók szünetlenül, vakító gyöngyeivel, elérhetetlen közelségben: „kenyeret és — szárnyakat!” Rictus szegénye nem a világ proletárja, hanem a nagyváros kivert embere, a ki hajléktalan káprázatos paloták között, kit az éhség megőröl, míg szemeláttára a fényűzés szinte önmagát emészti fel, kinek hamuszínű homloka mögött mindent befogadó, mindent megértő és minden szenvedést szító agy lobog. Az óriási kirakatok, villamos ívlámpák, bársonyosan bélelt automobilon Tantalusza. S e mély, hamvadó szemekbe pillantva valóban egy új borzongással, egy új borzadással száll szívünkre a modern ember nyomorúsága, a modern nyomorúság, mely a test és a lélek szenvedéseire, vágyaihoz, pusztulásához hozzáteremtett egy új, ezerszeres szenvedést, vágyat, pusztulást: az idegeket. Jehan Rictus szegénye eszelősen dadog kenyérről; szerelemről, mint a többi mind, de képzeletét e közben örülésig korbácsolja a modern élet paroxysmusa. Ezért mond olyat, a mit előtte nem mondott, de nem is mondhatott senki sem. Hogy mégis a külső hasonlatosság révén valami rokonságot megállapítsunk: előtte járt Jean *Mchepin*, a „Chanson des Gueux” erőteljes költője és *Bruant*, a kinek szövegei mellett nőttek meg óriásra a Montmartre művészei, Willette, Lautrec, Steinlen. De a Quat-z-arts és a Chat noir beesett arcú diseur-je erőben és hatásban egyként felülmúlja őket. Talán, mert ő maga végigszenvedett mindent. Szinte azt hinnők: önéletrajzot ír és egy pillanatra a fájdalom sötét árnyékában hiába keressük a művészt. De ez a napfogyatkozás tűnik. Sorainak szokatlanul ritmikus csengése, képeinek, még

piszkos, durva képeinek is tündöklése, képzeletének szabad és idegen-szerű bolyongása szembeállít a költővel és szólítja bámulatunkat. Jehan Rictus az argot-t használja, melyet a csöcselék és a bohémé terem meg együtt, egymástól köcsönözve, egymással cserélve, egymást gúnyolva. Sokan hibáztatják, erőltetettnek mondják ezt a naturalizmust. Nekünk úgy tetszik, hogy e monológok mély, gyötrelmes hatását az akadémiai nyelv megfelezné. Mestere kezében az argot csodálatos hangokra és hajlásokra képes. Brutális kitöréseiben magával hozza a levegőt, melyből fakadt, a cabarets artistiques keseredett iróniáját, bús csapongását, a bünbarlangok állati fásultságát, az utca tarka csodáit, cifra pusztulását s a beteg fantáziát, mely az éhség meghagyott véréből él. De a ki Jehan Rictus verseit kezébe veszi, annak szeme elsőben is Steinlen mesteri rajzain fog megakadni. A mit Steinlen itt véghezvisz, az több illusztrálásnál; a költő gondolatához, az ember érzéséhez hozzáadja a lebilincselő hangulatot. Közel százszor ismétlődő alakja néhány lap multán régi ismerősünk; kínlódó arcát, nem tudjuk felejteni, a mint jacquette-je gallérját felhajtva ögyeleg, báméskodik magányos padokon, hitvány silhonettejét, mely végigsuhan a sötét, mostoha házak aljában: „les Masons”, a sok, sok, nagy ház, mely tele van emberrel, bútorral, melegséggel, szerelemmel, és neki mégis mind csak kő és téglá. A „le Revenant” című ciklus, melyben Rictus képzelete a látomás körül hullámszik, hogy Krisztus leszáll a földre és a modern Páris utcáin megjelen, Steinlen rajzai által csodálatos eleveniséget nyer. Ignotusnak van egy gyönyörű verse: „Nevrose”. Ott is a visszatérő isten fia elé borul le a modern ember gyötrelmes kérdése, és mintha egyazon sziv mondaná:

„Hogy ha túl a földön igaz Isten volna:
Fájni a fájdalom nem engedte volna.”

J. L.

A modern állam legfőbb kultúrfeladatai.

D. J. Unold: Die höchsten Kulturaufgaben des modernen Staates. München, Lehmann, 1902. 171 l. 2,40 Mk.

A szerző a modern állam legfőbb kulturális feladataival foglalkozik. Úgy tartja azonban, hogy a *mai* állam nem képes nagyobb-szerű kultúrfeladatok megoldására, a mai állam első kulturfeiadata tehát, hogy önmagát modernizálja mind alant (községi s kerületi szervezetében), mind pedig fent (parlamentjében). A jövő állam alapja nem lehet sem az arisztokrácia, sem pedig a demokrácia egyik formája (liberális, klerikális, szociális demokrácia) sem, az anarchiáról szó sem lehet, a megoldás egyedül helyes módja: a *panarchia*: az állam összes osztályainak arányos *érdekképviselése*. Ennek érdekében szerzünk fel-újítja, a mit e tárgyban már évekkal ezelőtt javasolt,* s a német birodalom jövő parlamentjének képét a következő módon szerkeszti össze:

a) 115 képviselő az általános és kulturális érdekek képviselőitére;

* Ein neuer Reichstag Deutschlands Rettung. München, 1897.

b) 150 képviselő a mezőgazdaság képviseletére, és pedig: 25 a nagybirtokosok; 100 a közép- és kisbirtokosok; 25 a mezei *munkások* képviseletére;

e) 160 képviselő az ipari érdekek képviseletére, és pedig: 30 a nagyiparosok, 70 a kisiparosok és segédek, 60 a nagyipari *munkások* képviseletére;

d) 100 képviselő a kereskedelem és közlekedésügy képviseletére, és pedig: 20 a nagykereskedelem; 50 a kiskereskedők; 30 a kereskedelmi *alkalmazottak* képviseletére;

é) 35 képviselő az előbbi csoportba nem sorolható vagy foglalkozás nélküliek érdekeinek képviseletére.

A megújított parlament alapján felépülő modern állam legfőbb kulturális feladata lenne azután a *közoktatás* gyökeres reformja, az állampolgárképzés érdekében. Szerzünk tanítása: hogy a mai formai, klasszikai képzés helyét a *természettudományi* oktatásnak kell elfoglalnia, nem új; *Herbert Spencer* évtizedekkel ezelőtt hirdette magyarrá is lefordított „Értelmi, erkölcsi és testi nevelés” e című művében. Unold második pedagógiai alaptétele: hogy a természettudományokat *fejlődéstani* alapon kell tárgyalni, szintén nem új; ismeretesek azok a küzdelmek, a melyeket *Haeckel* már a múlt század hetvenes éveiben ez irányban kifejtett. Szerzünk jelen munkájának azonban kétségtelen érdeme, hogy a gyakorlati pedagógus érzékével részletesen kifejti a természettudományi, fejlődéstani oktatás módszertanát s megalkotja a jövő modern iskolájának tantervét. Érdekes fejtegetéseit e helyütt természetesen nem követhetjük nyomon, haladni vágyó pedagógusainknak azonban legmelegebb figyelmére ajánljuk.

Dr. Cs. M.

Könyvszemle.

— Beküldött könyvek jegyzéke.* —

Marx gazdasági tanai. Népszerű ismertetés és magyarázat. Írta *Kautsky Károly*. Fordította: *Garami Ernő*. Társadalomtudományi könyvtár. IV. kötet. Budapest, Politzer Zs. és Fia kiadása 1903. Ára 5 korona.

Der kommende Tag. (Die neue Sociologie.) Das letzte Wort vor der Entstehung der neuen Welt. Von *Carl H. v. Méray*. Erstes Buch: I. Theil: Genesis, II. Theil: Politik. Révai és Salamon könyvnyomda Budapest.

Bibliographie Economics Universalis. Repertoire bibliographique annuel des travaux relatifs aux sciences économiques et sociales. Publié par *Jules Mandello*,* Professeur à la Faculté de droit de Pozsony. 1-ère année. Travaux de l'année 1902. Ródigés par *Ervin Szabó*, Bibliothécaire de la Chambre de Commerce et d'Industrie de Budapest. Bibliographia universalis; Publication cooperative de l'Institut international de Bibliographie. Budapest, Politzer és Fia könyvkereskedése. 1903.

Ruskin élete és tanítása. Írta: *Geőcze Sarolta*. Tizenhat képmelléklettel. Budapest, 1903. Athenaeum. Ára 7 korona.

A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. Politikai tanulmány. Írta: *Beőthy Akos*. II. könyv, II. kötet. Budapest, 1903. Athenaeum.

* Megrendelhetők a kiadóhivatal útján. Egyes itt felsorolt nevezetesebb művekről esetleg még bővebben beszámolunk.

Társadalmi gazdaságtan. I. (elméleti) és II. (politika) rész. Írta: *dr. Wildner Ödön*. Stampfel-féle tudományos zseb-könyvtár 149. és 150. szám. Pozsony—Budapest. Stampfel Károly kiadása. 1903. Ara füzetként 60 fillér.

Ekém mellől. Versek. Írta: *Hajós Izsó*. Budapest, 1903. Singer és Wolfner kiadása.

A szerelem útvesztője, szerelmes, játszi és erkölcsös dalok, költemények és verses mondások 1885 — 1900. Írta: *Bierbaum Ottó Gyula*. Megválogatva magyarra átírta *Hajós Izsó*. Budapest, 1903. Singer és Wolfner kiadása.

Nemzeti könyv. A nemzeti igények jogosultságáról és terjedelméről. Írta: *Veöreös Jenő*, ügyvéd. Győr, 1903. „Pannónia” Irodalmi és nyomdai vállalat bizománya. Ara 4 korona.

Holt vizeken. Írta: *Szilágyi Géza*. Budapest, Deutsch Zsigmond és Társa könyvkereskedése, 1903. Ara 2 korona.

A harmadik javára kötött szerződések visszavonhatóságáról. Írta: *dr. Kiss Géza*. Budapest, 1903.

A kötelező szavazás. Politikai tanulmány. Írta: *Ifj. dr. Vutkovich Sándor*. Pozsony, Stampfel Károly bizománya. 1903. Ara 3 korona.

A szeszipar jövője. A szesz technikai felhasználása. Írta: *dr. báró Makomes Béla*. Budapest, Franklin-Társulat. 1903. Ara 6 korona.

A fenséges tojás. Írta: *Homonnai Albert*. Nagyvárad, 1903. Ifj. Berger Sámuel könyvnyomdája.

A diadalmas világnézet. Írta: *Prohászka Ottokár*. Esztergom, 1903. Buzárovits Gusztáv kiadása. Ara 4 korona.

Erzsébet királyné. Írta és a kassai kir. jogakadémia 1902-ik évi Erzsébet-ünnepén felolvasta: *dr. Eszterházy Sándor*, kir. jogakadémiai ny. r. tanár. Kassa, Vitéz könyv-, kő- és műnyomda. 1903.

A testi sértések minősítése. A „Nagyváradai Jogászegylet”-ben 1903 február 28-ikán tartott előadás. Írta: *dr. Grosz Menyhért* kir. törvényszéki orvos. A „Nagyváradai Jogászegylet” kiadványai. 8-ik szám. 1903.

A Társadalomtudományi Társaság munkástanfolyamainak programja 1903—1904. I. sorozat (1903 október—november). Budapest, 1903. Politzer Zsigmond és Fia bizománya. Ara 40 fillér.

Jelentés a budapesti népszerű főiskolai tanfolyam 1902—3. évi működéséről. A n. m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium elé terjeszti *Földes Béla*, a népszerű főiskolai tanfolyam központi bizottságának elnöke. Budapest, 1903. A népszerű főiskolai tanfolyam kiadványa.

Az ember és világa. Írta: *dr. Bárány Gerő*. Kolozsvár, 1903. Ajtai K. Albert könyvnyomda.

Még egyszer. (Költemények.) Írta: *Ady Endre*. Nagyvárad, 1903. Láng József könyvnyomda.

Az egy gyermek-rendszer Magyarországon. Írta: *Milhoffer Sándor*. Budapest, 1903. Politzer Zsigmond és Fia kiadása. Ara 40 fillér.

A nemes fűz termelése. Írta: *Molnár István*, orsz. gyümölcsészeti és fatenyésztési miniszteri biztos. 23 ábrával. 1903. A magyar kir. földművelésügyi miniszter kiadványai. 7. sz. Budapest, Pallas részv.-társ. nyomdája. 1903.

Magyarország földmívelésügye. 1897—1903. Bővített második kiadás, 1903. A magyar kir. földmívelésügyi miniszter kiadványai. 16. szám. Budapest, Pallas részv.-társ. nyomdája. 1903.

Szociológiai jegyzetek. A gyermekvédelem néhány kérdéséhez. *Dr. Turcsányi Imre*, a kecskeméti m. kir. állami gyermekmenhely igazgató-főorvosa, és *Dr. Engel Zsigmond*. Dobrowsky és Franke kiadása Budapest, 1903, Ara 80 fillér.

A biztosításügy Magyarországon, Írta: *Milhoffer Sándor*. Budapest, 1903. Politzer Zsigmond és Fia könyvkereskedése. Ara 40 fillér.

A földhitel Somogyban. Írta: *Milhoffer Sándor*. Budapest, 1903. Politzer Zsigmond és Fia könyvkereskedése. Ara 40 fillér.

A ruthén akció és a kereskedelem. Írta: *dr. Pap Tibor*. M.-Sziget, 1903.

Csemegi Károly művei. Sajtó alá rendezte *Dr. Edvi Illés* Károly és *Dr. Gyomai Zsigmond*. I. kötet: Közjogi és publicisztikai dolgozatok. Jogászegyesületi beszédek. II. kötet: Anyagi büntetőjog. Büntető eljárás. Budapest, 1903. Franklin-társulat. A két kötet ára 18 K.

Az 1901. évben a magyar szent Korona országaiban fönnállott gyárak üzemi és munkásstatisztikája. Kiadja a m. kir. kereskedelemügyi minisztérium. 1903.

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG.

— *Választmányi és felolvasó ülés.* —

A Társadalomtudományi Társaság választmánya folyó évi október hó 30-án *Pikler* Gyula elnöklete alatt választmányi ülést tartott, melyen 4 tag kilépése tudomásul vétetett és 12 jelentkező a tagok sorába felvétellett.

A választmány a titkár előterjesztésére elhatározta, hogy közvetlenül a felolvasások után vitát nem engedélyez, hanem e célból külön vita-üléseket tűz ki, hogy így a felszólalóknak kellő idejük legyen a vitára elkészülni.

A választmány a titkárnak felhatalmazást adott arra, hogy megfelelő levél-blankettákat nyomasson, melyen az újonnan felvett tagok megválasztásukról értesíttetnek s fölhatalmazta, hogy fontosabb vita-ülésekre gyorsírói fölvételekről gondoskodjék.

A Pulszky-könyvtár évi dotációja felhasználásának módja megállapítása céljából felkérte a választmány *Szabó* Ervin könyvtárnokot, hogy egy szabályzattervezetet mutasson be.

A választmányi ülést felolvasó-ülés követte, melyen *Bodnár* Zsigmond egyetemi m. tanár „*Hullámos haladásunk a végső realizmus felé*” cím alatt tartott felolvasást. Ennek bő kivonatát a következőkben adjuk:

Több évezredes kérdésnek tartjuk, hogy nemünk haladása egyenes, vagy hullámos irányban történik-e? Már a braminokat emlegetik, mint ilyen tannak a fontolgatóit. Ujabbán, kivált az utóbbi negyven év óta, több ilyen nézet fordult meg embertársaink agyában és sokan hallatták, hogy valamint a csillagvilágban, úgy a szellemiben is mutatkozik a körforgás; nézetöket számos történeti adattal próbálgatták bizonyítani, míg végre előadónak — meggyőződése szerint — sikerült mintegy háromezer év történetében a mikrokosmos minden terén kimutatni e hullámos, ritmusos mozgást s így érthetővé tenni annyi ezer év törté-

netét. E fölfedezésből azonban egy merész következtető sok következtetést vonhat le. Így pl.: a kaoszából alakultak a csillagok, hogy annak idején ismét kaoszszá változzanak, majd ismét kialakuljanak és megjelenjenek nem csupán fizikai, hanem szellemi világukkal is, úgy, hogy előadása nem egyéb, mint ismétlése sok ezermillió év előtti beszédének és a mit ma mond, nemcsak elmondotta, hanem ismételni is fogja örökké, végtelenül.

De hagyjuk — úgymond — most e kérdést és a vele járó-tömérdek föltevést, maradjunk tisztán a mi szellemi életünk körforgásánál, sőt itt sem állhatunk elő a mikrokosmos minden ágának ritmikus mozgásával; ma meg kell elégednünk a vallás keletkezésének és fejlődésének kérdésével.

Az előadó ehhez képest összevonva ismerteti a különféle teológiai és bölcsészeti elméleteket, hogy a magáéra térjen át. Szerinte a legszorosabb egységből, idealizmusból, halad az ember a legszétesebb különféleségbe, realizmusba. Az idealizmus idején mindent egységben látunk, tehát a lelkit is, míg a realizmus alatt csak azt látjuk, a mi érzékeink alá esik. Azért ez az értelem kora. Ezzel ellenkezőleg az ideális kor eszményei mind érthetetlenek az értelemnek, a józan észnek. Például isten, lélek, halhatatlanság, szabadakarat, tekintélyi moral, vallási dogmák, a fajszeretet, a hazafiság, a régi és elavult nemzeti szokások és nagy férfiak kultusza, az imperializmus, stb. egy sem állhat meg az értelem bonczolása alatt. Hullámos haladásunkban a realizmus vissza-visszatértevel szétszedjük az ideális idők ez egységeit, keressük és nem találjuk meg az istent, a lelket, a halhatatlanságot, kárhozzatjuk a patriotizmust, mely üldözi az idegen, a messze eső fajokat, mint a négert, a kínait, a zsidót, nem tűri, hogy nemzeti nyelvünkön kívül más nyelven beszéljenek, tanítsanak, hivataloskodjanak az országban; kárhozzatjuk, hogy más országokat akartunk meghódítani, hogy elnyomtuk az eltérő vallásokat, felekezeteket. így okoskodunk a realizmus napjaiban. De ha megint visszatér az idealizmus, újra visszaesünk régi rajongásunkba. Elmondhatni, hogy bár kisebb mértékben; de újra ott vagyunk, a hol voltunk.

Az ősember az ő nagy idealizmusában mindenben istenit, misztikust, lelkit, rejtelmest látott. Istennel érintkezett, lelkekkel társalgóit. Ezeket látta a természet minden tüneményében. Az már nagy fejlődés volt, sok százszor, ezerszer kellett visszatérni a realizmusnak, mikor odáig jutott, hogy tisztább, értelmesebb teológiát tudott magának teremteni. Ha nézzük a vallásokat, látjuk, hogy mentől régiebbek, annál rémesebbek, kegyetlenebbek. Emberáldozatok kellene nekik, szörnyű rémes hatalmaknak képzelik az isteneket. A görögök vallása már humánusabb; de ne higyjük, hogy oly humánus, mint némelyik történetíró és esztétikus szereti rajzolni. Csak nézzük az V. század nagy tragikusait, Aischylost, Sophoklest, Euripidest, olvassuk el tragédiáikat és mindjárt látjuk, hogy mily rémes, sőtét fogalmaik voltak az istenekről. A rómaiak vallása kissé enyhébb, humánusabb, úgy hogy az első század kezdetén már megszülethetett a keresztyénség a zsidó vallásból módosulva. A zsidó vallás még erősen idealista, Jehovája kegyetlen, zord, fenséges lény. Mint a szélső idealista fajok, a zsidó sem proszelita, messzebb eső fajta még ma sem fogad magába. A görög mégis annyira realista volt, hogy proszelitáskodott.

A keresztyénség tetemes haladást mutat a realizmus felé. Az istent úgy fogja fel mint szerető atyát, a ki a földre küldi a fiát, hogy vérét ontsa a bűnös emberiségért. A szerető fiú megváltja az embert, megalapítja az anyaszentegyházat, hét szentséget állít fel,

melyek születésétől haláláig kísérik a nyomorult embert, a siralom völgyének lakóját. Szent anyjában, szűz Máriában meg felmagasztalja a nőt, a realizmus legfontosabb elemét, meghonosítja a Madonna-kultuszt, behoz egy sereg kedves, meleg dolgot, a mi annyira jólesik a realista szívnek.

Az előadó végigvezette a középkoron hallgatóit, bemutatta a vallásos eszme módosulását, a XIV. és a XV. század első felének erős idealizmusát. Ez utóbbinak második felében jelentkezik a realizmus és a XVI. században meghozza a reformációt, az értelem alkotását. Az értelem avatkozott be a vallás kérdéseibe; igaz, hogy a luteránizmus még nem vetette el a szentháromságot; de eldobott egy sereg dogmát, sok misztikus elemtől megtisztította a kereszténységet, sőt egyik ágában, az unitáriusok felekezetében Krisztus istensége és vele a szentháromság is az értelem áldozatául esett.

A XVI. század második felében újra föllép az idealizmus, egy-ségben kezdi látni az ember a szép, jó és igaz eszméit, a családot, az államot, az egyházat, tiszteli a tekintélyt és hagyományt, lángol a patriotizmus és imperiatizmus, velők megindul az antireformáció, mely 1660 körül éri el tetőpontját. Az idealizmus minden idealista fajnál kiirtotta az új vallást, a latin fajok, az idealistább szlávok, minők a lengyelek, csehek, stb. elfordulnak a reformációtól; még a délnémetek és vesztfálok is, kiknek vérében sok kelta és római vér van. Csupán nálunk maradt meg a kalvinizmus, mely ideálisabb formája a protestáns vallásnak.

A XVII. század utolsó harmadában és a XVIII. két első harmadában ismét nagy erővel lép fel az emberi értelem. Az előadó részletesen rajzolja a különféle vallási reformtörekvéseket, majd a század utolsó harmadában az ébredő idealizmus és a gyöngülő realizmus harczát, a jezsuita- és más szerzetesrendek üldözését, a febroniánusok, az illuminátusok, a szabadkőmívesek küzdelmét az egyházak ellen; míg végre mindenütt, még Franciaországban is győz az eszményi gondolkodás és a mi különös, a világi idealisták háttérbe szorítják az egyházi férfiakat. Franciaországban De Maistre, Bonald, Chateaubriand, a német földön Schleiermacher és mások, költők, bölcseszek, jogászok,, történetírók munkálkodnak az Úr szőlőjében a teológusok mellett.

1815 körül eléri délpontját az eszményi érzés, gondolkodás. A köz- és a parlamenti életben sürgetik az alkotórészek, a nő, a gyermek, az alattvaló, a hívó, az elnyomott fajok, felekezetek stb. érvényrejutását. Sok támadásban részesül a tekintélyi vallás, a katólikus egyház stb. Az értelem jut uralomra az egész vonalon. Magában a katólicizmusban is egy új szabadelvű irány keletkezik: a liberális katólikusok, a kik tudománnyal, szellemmel és bátorsággal lépnek föl az ortodoxia ellen.

1850 körül ismét kezd az idealizmus jelentkezni. Hanyatlík a világfájdalom, melyet a szabadság rajongó hívei, mint lord Byron éreztek, mikor az alkotórészek önállóságaért küzdve, kiváltak az egészből; mutatkozott a pesszimizmus, a mit az idealista érez, mikor szánakozva mosolyog a realisták ábrándjain. Az angol Tennyson a magyar Arany János dicsőítik a királyt és a nemzet nagyjait, velők mondáit. Föllép a faj szeretete, lelkesednek a nép dalain, meséin, divatos lesz a falusi történet, a népszínmű, mely a konzervatív, tekintély- és hagyománytisztelő parasztot viszi a színpadra és gyönyörködik együgyű öröme és elavult, egyszerű szokásain, Wagner Richard új ösvényt tár fel a zenében s megteremti az idealisztikus muzsikát s feldolgozza a német nemzeti mondák egy részét, a festészethez a

praeraffaeliták, Böcklin és mások jelentkeznek, a történetírásban Mommsen magasztalja a nemzetet és cézárjait s elfordul a reális idők liberális, forradalmi történetíróitól; utóbb Taine megírja az angol irodalom történetét a faj alapján, Renan a fajra támaszkodva fejt ki Izrael történetét, a regényírók tetemes sorában megjelenik egy Hahn-Hahn Ida, Kingsley, Conscience Henrik, Fernan Caballero, Wiseman, Bolanden Konrad, Fullerton, stb., a kik a tekintélyi vallás és erkölcs tételeivel foglalkoznak. A katolikus egyház pedig neki bátorodik és 1854-ben kimondja a boldogságos szűz szeplőtlen fogantatását. A hatvanas évek elején a Syllabussal megrettenti a szabadelvű katolikusokat, 1870-ben pedig a vatikáni zsinaton kárhoztatja őket és mindazon tanokat, melyekre annyira büszke a század civilizációja. A szabadelvű katolikusok nagyrésze megadja magát, a kisebbség azonban tiltakozik. De lassankint elenyészik s ma már alig látni belőlük, a nagy idők e tanúiból egyet-egyet. Másrészt növekszik a hitélet, a hívek látogatják a templomokat, tudósaik tömérdek vallásos és teológiai munkát írnak, a bölcsészek nagy száma hajlik a metafizika felé, öreg napjaira maga Spencer is kijelenti, hogy értelemmel nem lehet kimagyarázni az élet jelenségeit. Továbbá mint az előbbi idealizmusok napjaiban, most is tömérdek érthetetlen, csodás történi, lelkek, kísértetek jelennek meg, az egész világon szellemekkel beszélgetnek a spiritiszták és barátaik, mindenfelé köveket dobálnak. Erősen hisznek a telepathiában. Most jelent meg a nemrég elhunyt angol tudósnak, Mayrsnek, posthumus munkája két vaskos kötetben, tömérdek efféle adattal és a kíváncsi közönség 42 shilling ára mellett is elkapkodja. Előkelő természettudósok czáfolgatják a tudomány megállapítottnak hitt doktrínáit csapásaik alatt roskad a darwinizmus; döngetik a fejlődés tanának kapuit és terjed a teremtés tana.

Végül e szavakkal zárta be előadását Bodnár Zs. úr: Már annyira haladt az idő és vele kifáradhatott a t. hallgatóság, hogy vissza kell térnem tételeimre és kimondani, hogy a föntebbiek után mikép támad bensőnkben a vallásos érzés, mikép keletkeznek és fejlődnek a vallások?

Az összes eddigi elméletek félreszorításával, megtagadásával ki kell jelentenünk, hogy az idealizmus napjaiban mindnyájunkat mélyen áthat az isteninek, a végtelennek s velők a vallásnak érzete. Szükségét érezzük annak, hogy Istenhez, a legfőbb lényhez, a mindenség alkotójához forduljunk, jóságát, kegyelmét élvezzük, szeretetében boldoguljunk, végtelenségében elmerüljünk. Bár a fajok természete szerint módosul a vallásos érzés, máskép alakul meg a történeti, a pozitív vallás, alapjában mégis csak egy a forrása: az erkölcsi világban uralkodó idealizmus.

Az évezredekkel növekvő reális érzés, gondolkodás, lassankint módosítja, értelmesebbé teszi a vallásos érzést, rationabilissá, észszerűbbé a vallás doktrínáját, a letűnő fajokkal elpusztítja vallásukat és ha lehet jósolni, végre elenyésznek a dogmák s csupán az isteninek homályos érzete marad fenn. Valószínű azonban, hogy idáig sohasem jut el az emberiség. Nemünk ugyanis nem élhet az erkölcsi intézmények némi egysége nélkül. Kell bizonyos családi, állami, egyházi, faji, nemzeti egységnek lenni. E kötelékek teljes elenyészése után nem volnának többé eszményeink, melyekért epedni, lelkesedni, rajongani teszi az ember külső és belső életét, biztosítja kedvét, örömét, boldogságát. Eszmények nélkül nincs, nem lehet emberi élet. A társadalom individualizmusa halál: szétesés, összeomlás, megsemmisülés.

Hosszas fejtegetéssel talán elértem azt, hogy t. hallgatóim, ha nem is mindnyájan, megvannak győződve tanaim igazságáról. Én pedig újra határozottan erősítem, hogy a lelki világ, a mikrokosmos tüneményeinek eddigi magyarázatai helytelenek, egyoldalúak, kicsinyesek és nem általánosak és nem szükségszerűek. E két legfontosabb tulajdonnal csak az én magyarázatom dicsekedhetik. Fölfedezésem adja meg az egyedül helyes, az egyedül lehetséges magyarázatot.

Vitára senki sem jelentkezvén, *Pikler Gyula* elnök, a felolvasónak köszönetet mondva, a gyűlést bezárja.

II.

— *A munkástanfolyam rendező bizottság ülése.* —

A munkástanfolyam rendező bizottság 1903 november 20-án este $1/2$ órákor ülést tartott. Jelen voltak: dr. *Pikler Gyula* és dr. *Hegedűs Lóránt* elnökök, dr. *Wolfner Pál* titkár, dr. *Friedrich Vilmos*, *Gerster Béla*, dr. *Hajós Lajos*, dr. *Harrer Ferencz*, dr. *Jászi Oszkár*, *Kitajka Lajos*, dr. *Meiler Simon*, dr. *Petrovits Elek*, dr. *Szabó Ervin*, dr. *Wildner Ödön* és *Zigány Zoltán* bizottsági tagok.

Dr. Pikler Gyula elnök megnyitja az ülést és felszólítja a titkárt, hogy előterjesztéseit tegye meg.

Dr. Wolfner Pál titkár jelenti, hogy a társaság tanfolyamai mindenütt teljes rendben és igen kielégítő eredménnyel folynak. A jogismeretekre 74, az élettanra 56, a fejlődéstanra 62, a közegészségtanra 46, a gazdasági fejlődéstörténetre 81, a művészettörténelemre 52, a lélektanra 62, az irodalomtörténetre 53, a világtörténetre 243 hallgató iratkozott be. Erzsébetfalván 57 hallgató van, Újpestről az adatok még nem érkeztek be. A részletes statisztikai feldolgozás még hátra van, de már most is konstatálni lehet, hogy a hallgatók száma sehol sem csökkent észrevehetően az előadások folyamán, sőt több előadásnál emelkedett is.

Titkár jelenti továbbá, hogy a bizottsághoz megkeresések érkeztek a zombori általános munkás-szakegylet, a komáromi összes munkás-szakegyletek, a Bethlen Gábor-kör, a kispesti munkás-önképzőkör és a fiemei villamossági társaság igazgatója részéről, a melyek részint előadókat és előadások rendezését kérik, részint a társaság ez irányú működése iránt érdeklődnek. Mindeme kívánságok a lehetőséghez képest, el lettek intézve.

A budapesti szakegyletek szaktanácsa *Drahovszky Antalt*, *Vanczák Jánost* és *Kitajka Lajost* küldötte a bizottságba.

A bizottság ezen előterjesztéseket helyeslőleg tudomásul veszi.

Dr. Pikler Gyula elnök felszólítja a bizottságot, hogy mielőtt a jövő tanfolyam megállapítására kerülné a sor, észrevételeiket a lefolyt tanfolyam tárgyában tegyék meg.

Dr. Hegedűs Lóránt egyes megjegyzéseket akar tenni, a melyeket az ügyre való tekintettel szükségesnek tart. Mindenekelőtt konstatálja, hogy a két előadás, a melyen jelen volt, teljesen kielégítette. Teljesen kielégítették a hallgatók részéről tett kérdések is és belátja, hogy ezen tanfolyamoknál a kérdésnek hátrányos oldalai nincsenek. Kifogásolja azonban, hogy a bizottsági tagok a syllabusokat csak későn kapták meg és hogy az előadási helyiségek nem voltak a „Huszadik

Század"-ban hirdette. Észrevételei vannak a történelem tanítására vonatkozólag is. A történelmi syllabus egyik kifejezését nem tartja helyesnek. Attól tart ugyanis, hogy a történelem előadásában olyan mozzanatok is belejátszhatnak, a melyeket inkább érzelmi vagy tendenciózus természetűknél fogva nem tart kívánatosaknak és éppen ezért indítványozza, hogy történelmi stúdiumot vagy egyáltalában ne adjanak elő, vagy pedig csak speciális szakember kéresek fel reá.

Dr. Jászi Oszkár az előtte szóló által elmondottakkal sok tekintetben egyetért. A történelmi syllabus Említett kifejezését ő sem találta szerencsésnek, de ennek oka csak az, hogy a kifejezés félreérthető és mást lehet belemagyarázni, mint a mit az előadó akart. A történelmi előadáson jelen volt és azt tudományos tekintetből megfelelőnek, világosnak és causalisnak találta. A színezésnek ő sem barátja, de Hegedűs indítványaihoz nem járulhat hozzá. A maga részéről határozati javaslati terjeszt be, a mely az előadások tartalmát teljesen az előadók tudományos meggyőződésére bízna és irányadó szempontul csak a pozitív tényekhez és a causalitáshoz való ragaszkodást kívánja.

Gerster Béla nem osztja egyáltalában Hegedűs aggályait. Két történelmi előadáson jelen volt és azokat a legszigorúbb tudományos kritika szempontjából teljesen megfelelőnek találta. Az előadás módjának élénksége — hogy úgy mondja — szelleme tényleg szokatlanul hat, de ez véleménye szerint az előadásoknak nem hátrányára, hanem előnyére válik.

Dr. Harrer Ferencz kijelenti, hogy ő volt az, a kinek a történelmi előadásoknál bizonyos aggályai voltak. Ezek az aggályok, a mióta egy előadást meghallgatott, ugyan részben eloszlottak, de azért a történelmi események egy bizonyos szempontból való színezését nem tartja szerencsésnek. Úgy hiszi azonban, hogy ezen kérdés megvitatása már most is meghozta a jövőre nézve kívánatos eredményt. Elfogadja Jászi javaslatát.

Dr. Szabó Ervin nem volt történelmi előadásnál, és éppen ezért nem is szólhat hozzá. Elvi szempontból azonban kijelenti, hogy ő szigorúan a materialisztikus történelmi felfogás szerint megtartott előadásoknál elkerülve látja az előbb elhangzott aggodalmakat, mivel a történelem materialisztikus felfogása szerinte minden érzelmet vagy személyeskedést kizár. Elfogadja Jászi javaslatát.

Zigány Zoltán nem tartja a történelmi előadások elleni aggodalmakat olyan természetűeknek, hogy azok Hegedűs indítványát indokoltá tennék. Es nem szeretné, ha ezen incidensből kifolyólag Jászi javaslatát fogadnák el, nehogy az félreértésre adjon okot. Bizonyos megjegyzései neki is voltak a történelmi előadásoknál, azokat az előadóval meg is beszélte, de ismétli, indítvány vagy határozat szükségét nem látja.

Dr. Pikler Gyula két előadáson volt jelen és teljesen ki van elégitve. A történelmi előadásokat ő is teljesen megfelelőknek és tudományosaknak tartja. Mint régi előadó azonban ajánlja az előadó figyelmébe, hogy éppen érzelmekeket érintő történelmi kérdések tárgyalásánál a színezéstől óvakodnunk kell.

Dr. Wolfner Pál felvilágosítást ad Hegedűsnek, hogy a syllabusok a kiadóhivatal tévedése folytán nem lettek a bizottsági tagoknak idején elküldve. A történelmi előadásokra vonatkozólag — melyeknek ő az előadója — csak a legszükségesebbet akarja megjegyezni. A syllabusban kifogásolt pontra nézve már Jászi adta meg a felvilágosítást, a melyet ő csak ismételhetne. A mi az előadás módját illeti, figyelmezteti a bizottságot, hogy tisztán elvont causalis

fejtegetéseket azért nem lehet tartani, mert a hallgatók a megfelelő tényismeretekkel nem rendelkeznek és ezért vegyes rendszert kell használni, konkrét tényekhez elvont fejtegetéseket hozzákapcsolni. A többi megjegyzéseket — miután tudja, hogy tisztán az ügy szeretetéből történtek — teljes megnyugvással és köszönettel fogadja.

Dr. Jászi Oszkár Zigány felfogását helyesnek tartja és a maga részéről egyáltalában nem ragaszkodik ahhoz, hogy e kérdésben iatározat hozassék.

Dr. Hegedűs Lóránt szintén visszavonja indítványát.

Dr. Pikler Gyula felkéri a bizottságot, hogy ezek után állapítsa meg a jövő tanfolyam programját.

Dr. Hegedűs Lóránt helyesnek tartaná, ha a bizottság ma a személyi és tárgyi kérdésben megállapodnék és kijelölné úgy a tárgyat, a melyeket előadatni óhajt és mint az előadókat, a kikkel ezen előadásokat megtartatni óhajtja.

A bizottság ezt elfogadja és elhatározta, hogy a kémia előadásának megtartására dr. Pfeifer Ignác műegyetemi magántanárt; a fejlődéstan előadásának megtartására dr. Gorka Sándor egyetemi tanársegédet; a közegészségtan előadásának megtartására dr. Friedrich Vilmos egyetemi magántanárt; a nemi betegségek előadására dr. Beck Soma orvost; a közigazgatási jog előadására dr. Harrer Ferenczet; az irodalmi előadási sorozatra dr. Wildner Ödönt; a pedagógia előadására Ember János h. tanfelügyelőt; a történelem előadására dr. Wolfner Pált; a munkásmozgalom történetének előadására dr. Lóránt Dezsőt és az erzsébetfalvi tanfolyam részére dr. Hahn Dezső orvost kéri fel.

A bizottság továbbá elhatározta, hogy a szükséges teendők megbeszélésére és az előadók syllabusainak bemutatására december hó első felében ülést tart.

Ezzel az ülés véget ért.